

The impact of the geopolitical approaches of the Islamic Republic of Iran in interacting with the international system on the country's economic development strategies

Javad Hemati¹✉, Shahram Fattahi² Hamidreza Saeidinezhad³

1. Department of Political Science, Ker.C., Islamic Azad University, Kermanshah, Iran.

Email: javad.hemati@iau.ac.ir

2. Department of Political Science, Ker.C., Islamic Azad University, Kermanshah, Iran.

Email: shahramfattahi@iau.ac.ir

3. Department of Political Science, Ker.C., Islamic Azad University, Kermanshah, Iran.

Email: Saeedynzhad@iau.ac.ir

ARTICLE INFO

Abstract

Article type:
Research Paper

Article history:

Received: 23 May 2025

Revised: 27 June 2025

Accepted: 30 October 2025

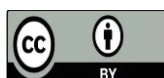
Published: 22 December 2025

Keywords:

Foreign policy,
economic development
programs, international
system, economic
sanctions, resistance
economy.

This article analyzes the reciprocal and often conflicting effects between the foreign policy approaches of the Islamic Republic of Iran towards the international system and the goals of the country's economic development programs. This research is based on the hypothesis that there is a fundamental dichotomy between the idealistic and independence-oriented principles of Iran's foreign policy (based on the negation of domination and the preservation of political independence) and the pragmatic requirements of economic development (requiring constructive interaction, capital attraction, and technology transfer from the global economy). Using a descriptive-analytical method and a documentary review of the five-year development programs after the revolution, it is concluded that strategies based on confrontation and tension in the international arena have directly led to the formation and intensification of widespread economic sanctions. These sanctions, as a powerful intervening variable, have systematically challenged the achievement of the macro-goals of the development programs by creating restrictions on access to financial resources, export markets, and advanced technologies, and have led to the inefficiency of some economic policies. In contrast, discourses such as "resistance economics" have been presented as a solution to reduce this vulnerability, but this approach itself requires a level of intelligent international engagement to be fully successful. The overall result indicates a structural misalignment between political and economic goals that has imposed significant opportunity costs on Iran's sustainable development process.

How to cite: Hemati, J., Fattahi, S. and Saeidinezhad, H. (2026). The impact of the geopolitical approaches of the Islamic Republic of Iran in interacting with the international system on the country's economic development strategies. *Geography and Regional Planning*, 15 (4), 475-497. <https://doi.org/10.22034/jgeoq.2025.564058.4378>

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights
DOI: <https://doi.org/10.22034/jgeoq.2025.564058.4378>

Publisher: Qeshm Institute of Higher Education

Introduction

In the modern governance system, the relationship between a country's foreign policy and its economic development path is one of the most complex and yet decisive equations. Foreign policy, as the outcome of a state's actions in the international arena, defines the framework within which economic opportunities and constraints are shaped.

Methodology

Using a descriptive-analytical method and a documentary review of the five-year development plans after the revolution, it is concluded that strategies based on confrontation and tension in the international arena have directly led to the formation and intensification of widespread economic sanctions.

Results and Discussion

A comprehensive analysis of the relationship between the Islamic Republic of Iran's approaches to the international system and economic development programs confirms the key findings of this study and indicates

the existence of a structural and enduring gap between the imperatives of the two domains of foreign policy and economic development. This study reached the fundamental conclusion that the central hypothesis of the study, that the predominantly idealistic and confrontational approach to foreign policy has become a fundamental constraint on the achievement of the goals of economic development programs, has high analytical strength. This negative impact has operated through specific mechanisms and has imposed tangible consequences on the country's macroeconomics.

Conclusion

The most important mechanism for transmitting this impact has been the phenomenon of "international sanctions." Iran's challenging approach to global power structures, particularly in the nuclear issue and regional politics, led to an international consensus against Iran and the imposition of a complex and multi-layered set of sanctions that targeted the vital arteries of the country's economy.

Ethical considerations

Following the principles of research ethics

The authors have observed the principles of ethics in conducting and publishing this scientific research, and this is confirmed by all of them.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

First author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article.

Second author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and

interpretation of information and results, preparing a draft of the article

Third author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article

Ethical Considerations

The authors affirm that they have adhered to ethical research practices, avoiding plagiarism, misconduct, data fabrication or falsification, and have provided their consent for this article's publication.

Funding

This research was conducted without any financial support from Payam Noor University.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest

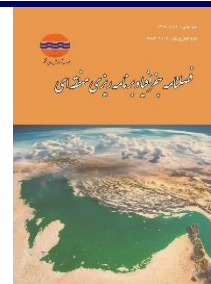

انجمن ژئوپلیتیک ایران

فصلنامه جغرافیا و برنامه ریزی منطقه‌ای

شاپا چاپی: ۶۴۶۲-۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۷۸۳-۲۱۱۲

Journal Homepage: <https://www.jgeoqeshm.ir/>

تأثیر رویکردهای ژئوپلیتیک جمهوری اسلامی ایران در تعامل با نظام بین‌الملل بر راهبردهای توسعه اقتصادی کشور

جواد همتی^۱، شهرام فتاحی^۲✉، حمیدرضا سعیدی نژاد^۳

^۱ گروه علوم سیاسی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران. Email: javad.hemati@iau.ac.ir

^۲ گروه علوم سیاسی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران. Email: shahramfattahi@iau.ac.ir

^۳ گروه علوم سیاسی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران. Email: Saeedynzhad@iau.ac.ir

چکیده	اطلاعات مقاله
مقاله حاضر به تحلیل تأثیرات متقابل و اغلب متعارض میان رویکردهای سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در قبال نظام بین‌الملل و اهداف برنامه‌های توسعه اقتصادی کشور می‌پردازد. این تحقیق بر این فرضیه استوار است که یک دوگانگی بنیادین میان اصول آرمان‌گرایانه و استقلال‌محور سیاست خارجی ایران (مبتنی بر نفی سلطه و حفظ استقلال سیاسی) و الزامات عمل‌گرایانه توسعه اقتصادی (نیازمند تعامل سازنده، جذب سرمایه و انتقال فناوری از اقتصاد جهانی) وجود دارد. با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و بررسی اسنادی برنامه‌های توسعه پنج‌ساله پس از انقلاب، این نتیجه حاصل می‌شود که راهبردهای مبتنی بر تقابل و تنش در عرصه بین‌المللی، به طور مستقیم به شکل‌گیری و تشدید تحریم‌های اقتصادی گسترده منجر شده است. این تحریم‌ها به مثابه یک متغیر مداخله‌گر قدرتمند، با ایجاد محدودیت در دسترسی به منابع مالی، بازارهای صادراتی و تکنولوژی‌های پیشرفته، تحقق اهداف کلان برنامه‌های توسعه را به طور سیستماتیک با چالش مواجه ساخته و موجب ناکارآمدی بخشی از سیاست‌گذاری‌های اقتصادی شده است. در مقابل، گفتمان‌هایی نظیر «اقتصاد مقاومتی» به عنوان راهکاری برای کاهش این آسیب‌پذیری ارائه شده‌اند، اما خود این رویکرد نیز برای موفقیت کامل، نیازمند سطحی از تعاملات هوشمندانه بین‌المللی است. برآیند کلی، نشان‌دهنده یک ناهمسویی ساختاری میان اهداف عرصه سیاست و اقتصاد است که هزینه‌های فرصت قابل توجهی را بر فرآیند توسعه پایدار ایران تحمیل کرده است.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۰۳ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۰۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱ کلیدواژه‌ها: سیاست خارجی، برنامه‌های توسعه اقتصادی، نظام بین‌الملل، تحریم‌های اقتصادی، اقتصاد مقاومتی.

استناد: همتی، جواد، فتاحی، شهرام و سعیدی نژاد، حمیدرضا. (۱۴۰۴). تأثیر رویکردهای ژئوپلیتیک جمهوری اسلامی ایران در تعامل با نظام

بین‌الملل بر راهبردهای توسعه اقتصادی کشور. *جغرافیا و برنامه‌ریزی منطقه‌ای*، ۱۵(۴)، ۴۷۵-۴۹۷. DOI:

10.22034/jgeoq.2025.564058.4378

© نویسندگان.

ناشر: موسسه آموزش عالی قشم

مقدمه

در منظومه حکمرانی مدرن، رابطه میان سیاست خارجی یک کشور و مسیر توسعه اقتصادی آن، یکی از پیچیده‌ترین و در عین حال تعیین‌کننده‌ترین معادلات به شمار می‌رود. سیاست خارجی، به مثابه برآیند کنش‌های یک دولت در عرصه بین‌المللی، چارچوبی را تعریف می‌کند که فرصت‌ها و محدودیت‌های اقتصادی درون آن شکل می‌گیرند. این رابطه در مورد جمهوری اسلامی ایران، به دلیل ماهیت منحصربه‌فرد ایدئولوژیک، تاریخ پرفراز و نشیب پس از انقلاب اسلامی و جایگاه ژئوپلیتیک آن، از پیچیدگی و اهمیت مضاعفی برخوردار است. از یک سو، اهداف و آرمان‌های انقلاب اسلامی، سیاست خارجی را به سمت استقلال‌خواهی، نفی نظام سلطه و حمایت از جنبش‌های آزادی‌بخش سوق داده است؛ رویکردی که ذاتاً با ساختارهای موجود در نظام بین‌الملل، به ویژه هژمونی قدرت‌های بزرگ، در تضاد قرار می‌گیرد. از سوی دیگر، ضرورت‌های توسعه اقتصادی، بهبود معیشت شهروندان و نیل به جایگاه یک قدرت منطقه‌ای تأثیرگذار، نیازمند تعامل سازنده با اقتصاد جهانی، جذب سرمایه‌گذاری خارجی، دسترسی به فناوری‌های نوین و بازارهای صادراتی پایدار است. این دوگانگی ذاتی میان «آرمان‌گرایی هویتی» در سیاست خارجی و «عمل‌گرایی اقتصادی» در برنامه‌های توسعه، کانون اصلی تنش‌ها و چالش‌هایی است که در چهار دهه گذشته، مسیر پیشرفت اقتصادی ایران را عمیقاً تحت تأثیر قرار داده است.

این پژوهش در صدد پاسخگویی به این پرسش بنیادین است که رویکردهای جمهوری اسلامی ایران به نظام بین‌الملل، چگونه و از چه طریقی بر فرآیند تدوین، اجرا و تحقق اهداف برنامه‌های توسعه اقتصادی تأثیر گذاشته است؟ به عبارت دیگر، چگونه تعامل یا تقابل با ساختارها و بازیگران اصلی نظام جهانی، متغیرهای کلان اقتصادی کشور را که در قالب برنامه‌های پنج‌ساله توسعه هدف‌گذاری شده‌اند، منحرف کرده یا تسهیل نموده است؟ فرضیه محوری این تحقیق آن است که رویکرد غالباً تقابلی محور و چالش‌گرایانه سیاست خارجی ایران، با وجود دستاوردهای انکارناپذیر در حوزه استقلال سیاسی و نفوذ منطقه‌ای، به یک محدودیت ساختاری برای تحقق کامل اهداف توسعه اقتصادی تبدیل شده است. این محدودیت، بیش از هر چیز خود را در قالب «تحریم‌های اقتصادی» چندجانبه و فلج‌کننده نمایان ساخته که به عنوان قدرتمندترین ابزار فشار نظام بین‌الملل، به طور مستقیم مؤلفه‌های کلیدی توسعه مانند سرمایه‌گذاری، ارزش پول ملی، نرخ تورم، تجارت خارجی و دسترسی به تکنولوژی را هدف قرار داده است.

در واقع، برنامه‌های توسعه اقتصادی در ایران اغلب بر پایه مفروضاتی از جمله فروش نفت با قیمت و حجم معین، امکان جذب سرمایه خارجی و برقراری روابط تجاری عادی با جهان تدوین شده‌اند. با این حال، تنش‌های مستمر در سیاست خارجی، به ویژه در موضوعاتی چون برنامه هسته‌ای، نفوذ منطقه‌ای و حقوق بشر، این مفروضات را به طور مداوم بی‌اعتبار ساخته و برنامه‌ریزان را با واقعیتی متفاوت از آنچه پیش‌بینی کرده بودند، مواجه کرده است. این گسست میان «آنچه برنامه‌ریزی می‌شود» و «آنچه در عمل رخ می‌دهد»، نه تنها به ناکامی بخشی از اهداف برنامه‌ها منجر شده، بلکه به شکل‌گیری الگوهای واکنشی مانند «اقتصاد مقاومتی» انجامیده است که خود تلاشی برای مدیریت پیامدهای اقتصادی ناشی از رویکردهای سیاست خارجی است.

بنابراین، این تحقیق با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر اسناد کتابخانه‌ای، به ویژه اسناد بالادستی نظام، متن برنامه‌های توسعه پنج‌ساله و تحلیل مواضع رسمی مقامات، در پی آن است تا ضمن تشریح مبانی نظری و اهداف سیاست خارجی ایران، به ارزیابی تأثیرات عینی آن بر شاخص‌های کلان اقتصادی بپردازد. هدف نهایی، درک عمیق‌تر از این ناهمسویی ساختاری و ارائه تحلیلی جامع از هزینه‌ها و فرصت‌هایی است که رویکردهای بین‌المللی ایران برای مسیر توسعه اقتصادی کشور به همراه داشته است.

مبانی نظری و ایدئولوژیک رویکرد جمهوری اسلامی ایران به نظام بین‌الملل

رویکرد جمهوری اسلامی ایران به نظام بین‌الملل برآیندی از یک ترکیب پیچیده و چندلایه از مبانی نظری دینی، آرمان‌های انقلابی و محاسبات مبتنی بر منافع ملی است. این رویکرد را نمی‌توان صرفاً در چارچوب نظریه‌های متعارف روابط بین‌الملل، مانند واقع‌گرایی یا آرمان‌گرایی، تحلیل کرد، زیرا از سرچشمه‌های فکری و تاریخی منحصربه‌فردی نشأت می‌گیرد. برای درک

عمیق این نگرش، باید به تحلیل اصول بنیادینی پرداخت که شالوده سیاست خارجی آن را از بدو تأسیس تاکنون شکل داده‌اند. این اصول، اگرچه در ظاهر ثابت به نظر می‌رسند، در عمل و در مواجهه با واقعیت‌های متغیر منطقه‌ای و جهانی، تفسیر و کاربست‌های متفاوتی یافته‌اند.

یکی از اصلی‌ترین ستون‌های این نظام فکری، مفهوم «ولایت فقیه» است. این اصل که برآمده از فقه سیاسی شیعه است، ساختار تصمیم‌گیری در سیاست خارجی را به طور کامل تحت تأثیر قرار می‌دهد. بر اساس این نظریه، رهبری نظام در دوران غیبت امام معصوم بر عهده فقیهی جامع‌الشرایط است که علاوه بر صلاحیت‌های علمی و تقوایی، از بینش سیاسی و توانایی مدیریت جامعه نیز برخوردار باشد. در حوزه روابط خارجی، این اصل به معنای آن است که جهت‌گیری‌های کلان و تصمیمات راهبردی نهایی توسط ولی فقیه تعیین می‌شود. این ساختار، سیاست خارجی را از نوسانات روزمره سیاست داخلی و رقابت‌های حزبی تا حد زیادی مصون داشته و به آن یک ثبات و تداوم راهبردی می‌بخشد که کمتر در نظام‌های دیگر دیده می‌شود. (یوسفی، ۱۳۸۸: ۷۴)

اصل بنیادین دیگر، شعار محوری «نه شرقی، نه غربی» است. این اصل که در بحبوحه جنگ سرد و نظام دوقطبی حاکم بر جهان مطرح شد، بیانگر نفی سلطه هر دو ابرقدرت شرق و غرب و تلاش برای دستیابی به استقلال کامل سیاسی، اقتصادی و فرهنگی بود. این شعار در واقع ترجمان سیاسی آیه قرآنی «نفی سبیل» است که هرگونه سلطه کفار بر مسلمانان را مردود می‌شمارد. «نه شرقی، نه غربی» به معنای انزواگرایی و قطع رابطه با جهان نبود، بلکه به معنای نپذیرفتن عضویت در هر یک از بلوک‌های قدرت و پیگیری یک سیاست خارجی مستقل و مبتنی بر عزت و منافع خودی بود.

مفهوم «صدور انقلاب» نیز یکی از اجزای جدایی‌ناپذیر مبانی فکری سیاست خارجی ایران بوده که البته در طول زمان دچار تحول در تفسیر شده است. این مفهوم در سال‌های اولیه پس از انقلاب، گاه به معنای تلاش فعال برای تکرار الگوی انقلاب ایران در سایر کشورها، به خصوص کشورهای اسلامی، تعبیر می‌شد. اما به تدریج، این برداشت جای خود را به تفسیری نرم‌تر و فرهنگی‌تر داد. در برداشت جدید، «صدور انقلاب» نه به معنای مداخله نظامی یا براندازی حکومت‌ها، بلکه به معنای صدور ارزش‌ها، الگوها و پیام‌های انقلاب اسلامی است. این پیام‌ها شامل عدالت‌خواهی، استقلال‌طلبی، معنویت‌گرایی و مبارزه با ظلم و فساد می‌شود. بر این اساس، جمهوری اسلامی ایران خود را الگویی برای سایر ملل مسلمان و مستضعف جهان می‌داند و تلاش می‌کند تا از طریق ابزارهای فرهنگی، دیپلماتیک و رسانه‌ای، الهام‌بخش آنان باشد. این اصل، سیاست خارجی ایران را به یک کنشگر فعال در عرصه رقابت‌های گفتمانی و فرهنگی در سطح منطقه و جهان اسلام تبدیل کرده است. (محمدی، ۱۳۹۲: ۷۴)

در امتداد اصول پیشین، «حمایت از مستضعفین» و مبارزه با «مستکبرین» قرار دارد که جهان‌بینی جمهوری اسلامی را به دو قطب خیر و شر یا حق و باطل تقسیم می‌کند. این دوگانه، که ریشه در ادبیات قرآنی و انقلابی دارد، چارچوبی برای تحلیل روابط بین‌الملل فراهم می‌آورد. بر اساس این دیدگاه، نظام جهانی صحنه تقابل دائمی میان ستمگران (مستکبرین) و ستم‌دیدگان (مستضعفین) است. وظیفه دینی و انقلابی جمهوری اسلامی در این چارچوب، ایستادن در کنار مستضعفین و حمایت از جنبش‌های رهایی‌بخش در سراسر جهان، به ویژه در جهان اسلام، تعریف می‌شود. مسئله فلسطین و حمایت از گروه‌های مقاومت در لبنان و فلسطین، بارزترین و پایدارترین تجلی این اصل در سیاست خارجی ایران است. این اصل، سیاست خارجی ایران را از یک رویکرد صرفاً دولت-محور خارج کرده و به آن ابعاد فراملی می‌بخشد و توجیه‌گر اصلی حمایت از بازیگران غیردولتی همسو در منطقه است. این حمایت‌ها به عنوان بخشی از یک راهبرد دفاعی نامتقارن برای مقابله با تهدیدات قدرت‌های بزرگ و متحدان منطقه‌ای آن‌ها نیز عمل می‌کند. (قهرمان پور، ۱۳۸۷: ۷۴)

با این حال، در کنار این مبانی نظری و آرمان‌گرایانه، یک جریان قدرتمند از «مصلحت‌گرایی» و «واقع‌گرایی» نیز همواره در سیاست خارجی ایران حضور داشته است. نظام سیاسی ایران دریافت کرده است که پیگیری مطلق آرمان‌ها بدون در نظر گرفتن واقعیت‌های محیطی و محدودیت‌های قدرت، می‌تواند بقای نظام را به خطر اندازد. مفهوم «مصلحت نظام» که توسط بنیان‌گذار جمهوری اسلامی به عنوان یکی از اوجب واجبات معرفی شد، به ابزاری نظری برای توجیه انعطاف‌های راهبردی و تاکتیکی در مواقع لزوم تبدیل شده است. این اصل به تصمیم‌گیرندگان اجازه می‌دهد تا در شرایط خاص، برای حفظ منافع کلان‌تر و بلندمدت نظام، برخی از اصول یا رویه‌های پیشین را به طور موقت کنار بگذارند یا تعدیل کنند. پذیرش قطعنامه ۵۹۸ شورای

امنیت و پایان دادن به جنگ با عراق، مذاکرات هسته‌ای که به برنامه جامع اقدام مشترک (برجام) منتهی شد، و برقراری روابط عمل‌گرایانه با کشورهایی که از نظر ایدئولوژیک با ایران همسو نیستند، همگی نمونه‌هایی از غلبه وجه مصلحت‌گرایانه بر رویکردهای صرفاً ارزشی هستند.

روابط جمهوری اسلامی ایران با بازیگران کلیدی نظام بین‌الملل

تحلیل روابط جمهوری اسلامی ایران با بازیگران کلیدی نظام بین‌الملل، مستلزم درک عمیق از یک شبکه پیچیده و چندلایه از تعاملات است که برآیند ایدئولوژی انقلابی، محاسبات راهبردی مبتنی بر منافع ملی و واقعیت‌های ژئوپلیتیکی است. این روابط، طیفی گسترده از خصومت مطلق تا همکاری راهبردی را در بر می‌گیرد و به ندرت می‌توان آن را در چارچوب‌های ساده دوستی یا دشمنی تعریف کرد. رفتار ایران در قبال هر بازیگر، تابعی از جایگاه آن بازیگر در نظم جهانی، رویکرد آن نسبت به اصول بنیادین جمهوری اسلامی و میزان همسویی یا تضاد منافع در حوزه‌های مختلف، به ویژه در منطقه غرب آسیا، است.

در مرکز این منظومه، رابطه پر تنش و مبتنی بر خصومت با ایالات متحده آمریکا قرار دارد. این رابطه، سنگ بنای سیاست خارجی جمهوری اسلامی پس از انقلاب ۱۳۵۷ بوده و بسیاری از تعاملات دیگر ایران با جهان را تحت تأثیر خود قرار داده است. ریشه‌های این خصومت به پیش از انقلاب، به ویژه کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و حمایت آمریکا از حکومت پهلوی بازمی‌گردد، اما با وقوع انقلاب و تسخیر سفارت آمریکا در تهران، این تضاد به یک تقابل ایدئولوژیک و راهبردی تمام‌عیار تبدیل شد. از دیدگاه جمهوری اسلامی، آمریکا نماد «استکبار جهانی»، مداخله‌گر و مانع اصلی تحقق استقلال و پیشرفت کشورهای مسلمان و مستقل است. از سوی دیگر، ایالات متحده، ایران را به عنوان یک قدرت بازنگر در نظم منطقه‌ای، حامی گروه‌هایی که آن‌ها را تروریستی می‌داند، و چالشی برای امنیت متحدان خود، به ویژه اسرائیل و عربستان سعودی، تلقی می‌کند. این تضاد منافع بنیادین در سه حوزه اصلی خود را نشان می‌دهد: برنامه هسته‌ای ایران، نفوذ منطقه‌ای و حمایت از محور مقاومت، و موضوعات مرتبط با حقوق بشر. ابزار اصلی آمریکا برای مقابله با ایران، اعمال تحریم‌های گسترده اقتصادی، مالی و نظامی بوده است که با هدف منزوی ساختن و مهار قدرت ایران طراحی شده‌اند. در مقابل، راهبرد ایران بر «مقاومت فعال»، بی‌اثر کردن تحریم‌ها از طریق راهکارهای جایگزین و تقویت توانمندی‌های دفاعی و بازدارنده نامتقارن استوار بوده است. تجربه برنامه جامع اقدام مشترک (برجام) نشان داد که امکان تعامل تاکتیکی و دیپلماتیک میان دو کشور وجود دارد، اما خروج یک‌جانبه آمریکا از این توافق، بی‌اعتمادی عمیق میان طرفین را تشدید کرد و اثبات نمود که حل‌وفصل اختلافات بنیادین در کوتاه‌مدت امکان‌پذیر نیست. (سریع القلم، ۱۳۸۴: ۷۴)

در نقطه مقابل رابطه با آمریکا، رویکرد ایران به قدرت‌های شرقی، یعنی جمهوری خلق چین و فدراسیون روسیه، قرار دارد. این روابط که اغلب تحت عنوان «نگاه به شرق» توصیف می‌شود، بر پایه منافع مشترک راهبردی، به ویژه در زمینه مقابله با یک‌جانبه‌گرایی آمریکا و تلاش برای شکل‌دهی به یک نظم جهانی چندقطبی، استوار است. رابطه با روسیه، به خصوص در ابعاد نظامی و امنیتی، عمق راهبردی یافته است. همکاری در بحران سوریه، نمونه بارز همسویی منافع دو کشور برای جلوگیری از سقوط دولت متحد خود و مقابله با نفوذ غرب در منطقه بود. علاوه بر این، روسیه به عنوان عضو دائم شورای امنیت سازمان ملل متحد، در بسیاری از موارد به عنوان یک سپر دیپلماتیک در برابر فشارهای سیاسی و قطعنامه‌های ضدایرانی عمل کرده است. با این حال، این رابطه یک ائتلاف کامل و بدون قید و شرط نیست. روسیه منافع خاص خود را در منطقه دنبال می‌کند، روابط نزدیکی با رقبای منطقه‌ای ایران مانند اسرائیل و عربستان سعودی دارد و در برخی موارد، همکاری‌هایش با ایران ماهیتی تاکتیکی و مقطعی داشته است.

روابط با چین عمدتاً ماهیتی اقتصادی دارد، اما به تدریج ابعاد راهبردی آن نیز در حال گسترش است. چین به عنوان بزرگترین شریک تجاری ایران و خریدار اصلی نفت آن، به ویژه در دوران تحریم‌ها، نقشی حیاتی در اقتصاد ایران ایفا می‌کند. امضای سند برنامه همکاری جامع ۲۵ ساله میان دو کشور، نشان‌دهنده چشم‌انداز بلندمدت برای تعمیق روابط در حوزه‌های انرژی، زیرساخت، فناوری و سرمایه‌گذاری است. برای چین، ایران یک منبع مهم تأمین انرژی و بخشی از طرح کلان «یک کمربند، یک راه»

است. برای ایران، چین یک شریک قدرتمند اقتصادی است که می‌تواند به خنثی‌سازی تحریم‌های غربی کمک کند. با این وجود، چین نیز در سیاست خارجی خود محتاطانه عمل می‌کند و تلاش دارد تا توازن در روابط خود با ایران و کشورهای عربی حاشیه خلیج فارس، که شرکای اقتصادی بزرگتری برای پکن محسوب می‌شوند، برقرار نماید. بنابراین، حمایت سیاسی چین از ایران نیز اغلب با ملاحظات همراه است. (مجرد، ۱۳۸۴: ۷۴)

تعامل با قدرت‌های اروپایی، به ویژه سه کشور آلمان، فرانسه و بریتانیا، همواره پیچیده و دوسویه بوده است. از یک سو، اروپا به عنوان یک شریک مهم اقتصادی و تجاری برای ایران مطرح بوده و در بسیاری از موارد، رویکردی متفاوت از آمریکا در قبال ایران اتخاذ کرده است. اوج این رویکرد متفاوت، در جریان مذاکرات هسته‌ای و تلاش اروپا برای حفظ برجام پس از خروج آمریکا نمایان شد. اروپایی‌ها عموماً دیپلماسی و گفتگو را بر تقابل و فشار حداکثری ترجیح می‌دهند. از سوی دیگر، کشورهای اروپایی در برخی نگرانی‌های آمریکا در مورد برنامه موشکی و فعالیت‌های منطقه‌ای ایران شریک هستند و در حوزه حقوق بشر نیز انتقاداتی را متوجه تهران می‌کنند. وابستگی اقتصادی و امنیتی اروپا به آمریکا، توانایی این کشورها برای اتخاذ یک سیاست خارجی کاملاً مستقل در قبال ایران را محدود کرده است. در عمل، روابط ایران و اروپا تابعی از وضعیت رابطه ایران و آمریکا بوده و در دوره‌های کاهش تنش با واشنگتن، این روابط گسترش یافته و در دوره‌های تشدید تنش، با محدودیت و رکود مواجه شده است.

ابزارها و راهبردهای عمل جمهوری اسلامی در نظام بین‌الملل

یکی از اصلی‌ترین ابزارهای جمهوری اسلامی، «دیپلماسی» است. دستگاه سیاست خارجی کشور، به رهبری وزارت امور خارجه، مسئولیت تعاملات رسمی، مذاکرات دوجانبه و چندجانبه، و حضور در سازمان‌های بین‌المللی را بر عهده دارد. ایران همواره تلاش کرده است تا از ظرفیت‌های سازمان ملل متحد، جنبش عدم تعهد و سازمان همکاری اسلامی برای پیشبرد اهداف خود، ایجاد ائتلاف‌های مقطعی و ابراز مخالفت با سیاست‌های قدرت‌های بزرگ استفاده کند. اوج کاربست این ابزار را می‌توان در فرآیند طولانی و پیچیده مذاکرات هسته‌ای مشاهده کرد که به انعقاد برنامه جامع اقدام مشترک (برجام) منجر شد. این تجربه نشان داد که نظام ایران در صورت وجود اراده سیاسی و درک ضرورت‌های راهبردی، از توانایی و ظرفیت بالایی برای ورود به مذاکرات پیچیده دیپلماتیک و دستیابی به توافقی برخوردار است. با این حال، دیپلماسی رسمی ایران همواره تحت تأثیر اصول بنیادین ایدئولوژیک و خطوط قرمز تعیین‌شده توسط نهادهای عالی‌رتبه نظام قرار دارد و به ندرت به صورت یک ابزار مستقل و صرفاً عمل‌گرایانه به کار گرفته می‌شود.

در کنار دیپلماسی رسمی، یک راهبرد نظامی و امنیتی دقیق و چندلایه، ستون فقرات سیاست خارجی ایران را تشکیل می‌دهد. اساس این راهبرد بر مفهوم «بازدارندگی فعال» و «دفاع نامتقارن» استوار است. از آنجا که ایران توان رقابت مستقیم با قدرت‌های نظامی برتر جهان، به ویژه ایالات متحده، را ندارد، راهبرد خود را بر ایجاد هزینه‌های غیرقابل قبول برای هرگونه تهاجم احتمالی بنا کرده است. مهم‌ترین ابزار در این راهبرد، «برنامه موشکی» است. توسعه انواع موشک‌های بالستیک و کروز با بردهای مختلف، به ایران این قابلیت را داده است که بتواند پایگاه‌های نظامی آمریکا در منطقه و اهداف راهبردی متحدان آن را در تیررس خود داشته باشد. این توانمندی، به عنوان یک عامل بازدارنده اصلی عمل می‌کند و بخشی از خلأ ناشی از ضعف نیروی هوایی کلاسیک ایران را جبران می‌نماید. ایران همواره بر ماهیت دفاعی این برنامه تأکید کرده و آن را غیرقابل مذاکره دانسته است. (محمدی، ۱۳۸۴: ۷۴)

دومین جزء کلیدی این راهبرد امنیتی، توسعه و بهره‌گیری از «شبکه متحدان منطقه‌ای» است که اغلب تحت عنوان «محور مقاومت» شناخته می‌شود. این راهبرد که می‌توان آن را «دفاع پیش‌دستانه» یا ایجاد «عمق راهبردی» نامید، مبتنی بر حمایت از دولت‌ها و بازیگران غیردولتی همسو در سراسر منطقه غرب آسیا است. نیروی قدس سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، مسئولیت اصلی اجرای این راهبرد را بر عهده دارد. از طریق ارائه مشاوره نظامی، تسلیحات، آموزش و حمایت‌های مالی و لجستیکی به گروه‌هایی مانند حزب‌الله لبنان، دولت سوریه، گروه‌های مختلف در عراق و انصارالله در یمن، ایران توانسته است نفوذ خود را به سواحل مدیترانه و تنگه باب‌المندب گسترش دهد. این شبکه اهداف چندگانه‌ای را دنبال می‌کند: اول، دور نگه داشتن کانون‌های

درگیری از مرزهای ایران؛ دوم، ایجاد چالش و فرسایش برای رقبای منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای مانند اسرائیل، عربستان سعودی و آمریکا؛ و سوم، ایجاد اهرم‌های فشار قدرتمند برای استفاده در هرگونه مذاکره یا تقابل احتمالی. این راهبرد به ایران اجازه می‌دهد تا با هزینه‌ای به مراتب کمتر از یک مداخله نظامی مستقیم، اهداف راهبردی خود را در منطقه پیش ببرد. (ظریف و کاظم پور، ۱۳۸۴: ۷۴)

ابزار مهم دیگر در جعبه ابزار ایران، قابلیت‌های دریایی آن در خلیج فارس و تنگه هرمز است. با توجه به عبور بخش قابل توجهی از انرژی جهان از این آبراه راهبردی، ایران با سرمایه‌گذاری بر روی یک نیروی دریایی نامتقارن، متشکل از قایق‌های تندرو، موشک‌های ضدکشتی، پهپادها و توانایی مین‌گذاری، توانسته است یک اهرم فشار قدرتمند ایجاد کند. تهدید به بستن تنگه هرمز در صورت وقوع جنگ، هرچند ممکن است به لحاظ عملیاتی دشوار باشد، اما به عنوان یک ابزار بازدارنده روانی و اقتصادی، تأثیر قابل توجهی بر محاسبات دشمنان ایران دارد. این راهبرد، کنترل بر یکی از شریان‌های حیاتی اقتصاد جهانی را به یک مؤلفه مهم در دکترین امنیتی ایران تبدیل کرده است.

در حوزه اقتصادی، ایران در واکنش به تحریم‌های گسترده بین‌المللی، راهبرد «اقتصاد مقاومتی» را در پیش گرفته است. هدف اصلی این راهبرد، کاهش آسیب‌پذیری اقتصاد کشور در برابر فشارهای خارجی از طریق افزایش اتکا به توان داخلی، کاهش وابستگی به درآمدهای نفتی، مدیریت واردات و توسعه صادرات غیرنفتی است. بخشی از این راهبرد، ایجاد سازوکارهای پیچیده برای «دور زدن تحریم‌ها» از طریق شبکه‌های مالی و تجاری غیررسمی، تهاتر کالا و استفاده از ارزهای محلی در تجارت با شرکای منطقه‌ای است. در کنار این رویکرد دفاعی، ایران یک راهبرد فعالانه تحت عنوان «نگاه به شرق» را نیز دنبال می‌کند که متمرکز بر تعمیق روابط اقتصادی و راهبردی با قدرت‌های غیرغربی مانند چین و روسیه است. این سیاست با هدف یافتن بازارهای جایگزین برای نفت، جذب سرمایه‌گذاری خارجی و ایجاد یک سپر سیاسی در نهادهای بین‌المللی مانند شورای امنیت، طراحی شده است. سند همکاری جامع ۲۵ ساله با چین، نماد بارز این چرخش راهبردی برای مقابله با انزوای تحمیلی از سوی غرب است.

در بعد فرهنگی و ایدئولوژیک، جمهوری اسلامی از ابزارهای «قدرت نرم» برای پیشبرد اهداف خود بهره می‌برد. مفهوم «صدور انقلاب»، که در سال‌های اولیه ماهیتی تهاجمی‌تر داشت، به تدریج به معنای صدور ارزش‌های فرهنگی و گفتمانی انقلاب، مانند عدالت‌خواهی، استقلال‌طلبی و مبارزه با سلطه‌گری، تغییر یافته است. ابزارهای اصلی در این حوزه شامل شبکه‌های رسانه‌ای برون‌مرزی مانند العالم و پرس تی‌وی، سازمان‌ها و نهادهای فرهنگی مانند سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، و دانشگاه‌های بین‌المللی مانند جامعه المصطفی العالمیه است که به جذب و تربیت طلاب و دانشجویان خارجی، به ویژه از جهان اسلام، می‌پردازد. هدف از این فعالیت‌ها، ایجاد یک تصویر مثبت از الگوی جمهوری اسلامی، جلب همسویی فکری و فرهنگی نخبگان و توده‌های مردم در سایر کشورها و در نهایت، ایجاد یک محیط منطقه‌ای و بین‌المللی مساعدتر برای ایران است. (ستوده آرانی، ۱۳۸۶: ۷۴)

در نهایت، «برنامه هسته‌ای» ایران خود یک ابزار راهبردی چندوجهی است. این برنامه فراتر از یک پروژه صرفاً فنی برای تولید انرژی، کارکردهای متعددی در سیاست خارجی ایران دارد. اولاً، به عنوان یک «اهرم مذاکراتی» قدرتمند عمل می‌کند. توانایی ایران در افزایش سطح و حجم غنی‌سازی اورانیوم، به این کشور اجازه می‌دهد تا در برابر فشارها، دست به اقدام متقابل زده و طرف‌های مقابل را برای بازگشت به میز مذاکره تحت فشار قرار دهد. ثانیاً، این برنامه یک «عامل بازدارنده» بالقوه است. صرف وجود یک برنامه هسته‌ای پیشرفته با قابلیت گریز بالا، حتی بدون تصمیم برای ساخت سلاح، سطح ابهام را در محاسبات راهبردی دشمنان افزایش داده و هزینه هرگونه تهاجم نظامی را به شدت بالا می‌برد. ثالثاً، این برنامه نمادی از «منزلت ملی» و پیشرفت علمی است و به تقویت غرور ملی و نمایش توانمندی کشور در برابر محدودیت‌های خارجی کمک می‌کند. در مجموع، راهبردها و ابزارهای عمل جمهوری اسلامی ایران در نظام بین‌الملل، یک رویکرد ترکیبی و هوشمندانه برای مدیریت بقا و نفوذ در شرایط دشوار است. این کشور با تلفیق دیپلماسی، بازدارندگی نظامی نامتقارن، شبکه‌سازی منطقه‌ای، مقاومت اقتصادی و

قدرت نرم فرهنگی، توانسته است ضمن حفظ اصول بنیادین خود، به یک بازیگر غیرقابل انکار در معادلات منطقه‌ای و جهانی تبدیل شود.

تقابل ساختار نظام بین‌الملل و جمهوری اسلامی ایران

جمهوری اسلامی در شرایطی استقرار یافت که ساختار نظام بین‌الملل دو قطبی بود. رهبران انقلابی با تصور اینکه «هرچه بدبختی بر سر ایران آمده ناشی از بیگانگان بوده» نگاهی به شدت انتقادی نسبت به این نظام پیدا کردند که تبلور عینی آن اصل نه شرقی نه غربی در سیاست خارجی است. این کشور نه تنها وابستگی به هیچ یک از ایدئولوژی ابرقدرت‌ها را منطقی و اصولی نمی‌داند و سیاست عدم تعهد را در این محدوده پیروی می‌کند بلکه برای از بین رفتن نظام موجود حاکم بر روابط بین‌الملل تلاش و مبارزه می‌کند.

بر این اساس رهبران جمهوری اسلامی همواره مبارزه با استکبار و سلطه ستیزی را یکی از اصول بنیادین سیاست خارجی تعیین کرده‌اند. اهمیت مسئله تا اندازه‌ای است که رهبر انقلاب اسلامی آن را به عنوان شاخص سیاست خارجی جمهوری اسلامی اعلام می‌دارد: «رفتار نظام سلطه را هرگز قبول نمی‌کنیم، در هیچ موضوعی زیر بار سلطه نمی‌رویم و شاخص دیپلماسی خود را مقابله با رفتار جهانی نظام سلطه و خروج از قاعده سلطه گر - سلطه پذیر می‌دانیم». (آیت الله خامنه‌ای، ۱۳۸۸). قانون اساسی نیز یکی از ویژگی‌های سیاست خارجی جمهوری اسلامی را «نفی هرگونه ستمگری و ستم‌کشی و سلطه‌گری و سلطه‌پذیری» می‌داند؛ از این رو «سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران بر اساس نفی هرگونه سلطه‌جویی، سلطه‌پذیری... و عدم تعهد در برابر قدرت‌های سلطه‌گر... استوار است». چنین وجهی از سیاست خارجی نشان می‌دهد که نگاه جمهوری اسلامی به نظام بین‌الملل به شدت تجدید نظر طلب و ضد هژمونیک است و در جهت مقابله و مبارزه با کانون‌ها و قطب‌های قدرت تلاش می‌کند.

در بعد عملی با پایان نظام دوقطبی، نظام بین‌الملل جدید شباهت زیادی به نظام تک قطبی پیدا کرد. نظام تک قطبی در حال ظهور به رهبری ایالات متحده دولت‌ها را مجبور کرد که در صورت نیاز به تضمین امنیت خود به ناچار دست به دامن تک قطب شوند. به عبارت دیگر نظام تک قطبی موجب می‌شد که هیچ کشوری جز تک قطب نتواند امنیت کشورهای یک منطقه مانند خاورمیانه را تضمین کند؛ از سوی دیگر نظام سیاسی بزرگی در اروپای باختری سر برآورد. قدرت گرفتن اتحادیه اروپا عامل دیگری بود که ضرورت دگرگونی در سیاست‌های ایران را پیش می‌آورد. اتحادیه اروپا با نیروی بزرگ سیاسی و اقتصادی خود یکی از مهم‌ترین بازیگران نظام جهانی در بیست سال گذشته بوده، اما در شرایط جدید ایران ساختار جدید را نپذیرفت، ولی تغییراتی را در رفتار خود نسبت به گذشته انجام داد. سیاست خصومت آمیز خود را نسبت به ایالات متحده ادامه داد، اما تلاش کرد تا برای پیشبرد سیاست خارجی مقابله‌گرایانه خویش به نوعی همکاری استراتژیک با قدرت‌های رقیب آمریکا به ویژه روسیه دست پیدا کند. (حاجی یوسفی، ۱۳۸۸: ۷۴)

به رغم تلاش‌هایی که جمهوری اسلامی برای توسعه روابط با اتحادیه و سایر کشورها انجام داده اما نگرش آن نسبت به رأس هرم قدرت جهانی و ساختار متاثر از آن به شدت انتقادی است. حتی در دوره آقای خاتمی نیز که تلاش‌هایی برای توسعه تعاملات بین‌المللی صورت گرفت، این وجه سیاست خارجی پایدار باقی ماند. وی در یکی از نطق‌های سازمان ملل اعلام کرد: «جهان تک قطبی زیر سلطه‌گری یک ابرقدرت، سرابی بیش نیست». او فروپاشی نظم جهانی دو قطبی در پایان سده پیشین و حرکت جهان به سوی چندگانگی و ظهور دوباره هویت ملت‌هایی را که خواستار برابری در گسترده بین‌المللی هستند، از مهم‌ترین دستاوردها دانست. در آن دوران حتی چنین نگرشی از طرف سایر جریان‌های داخلی مورد انتقاد قرار گرفت. به این دلیل که در مقابل نظام سلطه و قدرت جهانی مماشات می‌کند. شاید همین انتقادهای بود که زمینه گرم شدن تنور نقد اساسی نظام قدرت را در دوره بعدی فراهم ساخت. دوره‌ای که در آن نه تنها قطب بندی جهانی به باد انتقاد گرفته شد بلکه هم پیمانی‌های قبلی که برای متکثر کردن ساختار قدرت انجام می‌شد نیز مورد تردید قرار گرفت. (محمدی، ۱۳۹۲: ۷۴)

پس کار گزار جمهوری اسلامی تمایل چندانی به توسعه روابط با اجزای اصلی ساختار قدرت جهانی نداشته و بیشتر به سمت اجزای فرعی و کمتر تأثیر گذار آن سوق پیدا کرده است. به همین دلیل اگر از لحاظ کمی بخواهیم روابط خارجی را ارزیابی

کنیم، وضعیت مطلوبی دارد اما از لحاظ کیفیت و میزان دستاوردهای حاصله، تعامل مؤثری وجود نداشته است. به بیانی هنگامی که کارگزاری قسمت بالایی ساختار را به چالش می‌طلبد و بیشتر به سمت قسمت پایینی آن گرایش پیدا می‌کند به صورت طبیعی آنچه به دست می‌آورد کمیت است تا کیفیت. او می‌تواند با تعداد زیادی از کشورها رابطه استراتژیک برقرار کند اما نمی‌تواند نفوذ و حمایت چندانی را به دست آورد. به عنوان مثال اگر کشوری با اکثریت اعضای مجمع عمومی سازمان ملل رابطه دوستی داشته باشد، اما در شورای امنیت یک متحد استراتژیک نداشته باشد نمی‌تواند از تصویب قطعنامه علیه خود جلوگیری کند.

به طور کلی می‌توان گفت سیاست خارجی ایران محصول کنش متقابل میان کارگزار ایران و ساختار جامعه بین الملل است. در این ارتباط متقابل، جامعه بین الملل از طریق ساختار قدرت، هنجارها و نهادهای حاکم بر آن مشخص می‌شود و ایران از طریق ایدئولوژی، ژئوپلیتیک و ذهنیتی که نسبت به چگونگی توزیع قدرت و نهادهای بین المللی دارد، شناخته می‌شود. هرکدام از این عناصر بسته به ماهیتی که دارند می‌توانند زمینه‌های تعامل و یا تقابل را فراهم کنند. مثلاً تفاوت‌های ایدئولوژیکی و فکری میان ساختار حاکم بر جامعه بین الملل یعنی لیبرال دموکراسی از یک سو و ایدئولوژی اسلامی - انقلابی کارگزار وجود دارد؛ زیرا هر کدام فرجامی متفاوت برای جهان قائل هستند. همچنین مسئله توزیع قدرت جهانی و نقش قدرت‌های بزرگ و جایگاه ایران در تقسیم قدرت منطقه‌ای و جهانی، بخشی از سیاست خارجی این کشور را در بر گرفته است. پس هرکدام از هفت عنصر ساختاری و کارگزاری مجموعه پیچیده‌ای از تعامل را تشکیل می‌دهد که بر اساس آن سیاست خارجی ایران شکل می‌گیرد. تلاش برای شناخت این تعاملات بخشی از تحلیل سیاست خارجی ایران بر اساس چهارچوب ساخت یابی است چراکه مفاهیم، گزاره‌ها و فرضیه‌های این رهیافت، چهارچوب تحلیلی مناسبی را در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد.

از آنجا که قدرت‌های بزرگ در ساختار نظام بین الملل دارای نقش و جایگاه ویژه‌ای هستند، در تعیین آن نقش عمده‌ای دارند. اگر در رژیم داخلی یکی از بازیگران اصلی دگرگونی رخ دهد، الگو و گاه جریان روابط بین المللی نیز بر اساس آن دگرگون می‌شود. در این زمینه نقش تعیین‌کننده‌ی شوروی در نظام دو قطبی قابل توجه است.

تغییرات ساختاری در نظام بین الملل که از تنش‌زدایی و متعاقب آن پایان جنگ سرد و فروپاشی کامل شوروی آغاز شده بود، در نهایت به پایان نظام دو قطبی منتهی شد و سپس نظام بین الملل در حال گذار شکل گرفت. نظام بین الملل کنونی دوران گذار خود را طی می‌کند و به آن مرحله‌ای از پایداری نرسیده است که ساختار آن مورد پذیرش (نسبی) همه‌ی قدرت‌های بزرگ باشد. «هنوز سیستم بین المللی تثبیت شده‌ای که جایگزین نظام دو قطبی سابق باشد، پا به عرصه‌ی حیات نگذاشته است، بلکه جهان کنونی در طی این سال‌ها در حال انتقال به سر می‌برد و هنوز به طور قطعی مشخص نیست که این دوران انتقالی چه وقت به پایان می‌رسد و پس از آن چه نظامی یا سیستمی بر جهان استیلا می‌یابد». (ازغندی، ۱۳۸۹: ۷۴)

رقابت‌های گسترده‌ای میان قدرت‌های بزرگ در مقابل قطب به جای مانده از نظام پیشین، یعنی آمریکا، در جریان است. در این راستا «آمریکا در پرتو دکترین نظم نوین جهانی جورج بوش پدر، سودای نظام تک قطبی را در سر داشته و دارد»، اما این امر مورد پذیرش بازیگران اصلی نظام بین الملل در حال گذار نیست. این فرآیند انتقالی نظام بین المللی از ویژگی‌هایی برخوردار است. می‌توان خصوصیت نظام بین الملل در حال گذار را که به طور مشخص از دهه‌ی نود میلادی نمایان شده است، این گونه برشمرد: ۱. از میان رفتن چتر امنیتی متحدان قطب مغلوب نظام بین الملل (شوروی پیشین) و تمایل به سازش با قطب پیروز نظام بین الملل آمریکا؛ ۲. تغییر ارزشها و هنجارهای نظام بین الملل مبنی بر اولویت ارزش‌های اقتصادی بر امنیتی؛ ۳. تشدید روند منطقه‌گرایی و ۴. آغاز روند یارگیری کشورهای ذی نفوذ مناطق استراتژیک جهان (قدرت‌های برتر منطقه‌ای).

ویژگی نخست علاوه بر گفتارهای پیشین، به طور مبسوط در آخرین مورد از خصوصیت نظام بین الملل در حال گذار مورد بررسی قرار می‌گیرد؛ اما در توضیح ویژگی دوم نظام بین الملل در حال گذار باید گفت: هنجارها و ارزش‌های نظام بین الملل که از آغاز دوران تنش‌زدایی با ترجیح مؤلفه‌های اقتصادی بر امنیتی و نظامی روبه‌رو شد، اگرچه با افت و خیزهایی همراه بود؛ لیکن این امر به عنوان ارزش‌های حاکم بر نظام بین الملل در حال گذار قلمداد شده است. این مقطع دورهی رقابت‌ها و

تنشهای اقتصادی است... پایان جنگ سرد به معنای آزاد شدن اقتصاد و پایان تبعیت آن از اهداف ایدئولوژیک و سیاسی است. به عبارت دیگر، اقتصاد خود هدف گردیده و بسیاری از امکانات سیاسی ممکن در جهت آن به کار گرفته می شود». از دیگر ویژگی های نظام بین الملل در حال گذار تشدید روند منطقه گرایی است. منطقه گرایی نیز در فرآیند انتقالی نظام بین المللی به شدت دنبال می شود. برای مقابله با اعلام دکترین نظم نوین جهانی از سوی آمریکا که با هدف تثبیت نظام تک قطبی مطرح گردید، منطقه گرایی مورد توجه کشورها قرار گرفت. تغییر و تبدیل جامعه ی اقتصادی اروپا به اتحادیهی اروپا، گسترش و توسعه ی دامنه ی فعالیت های سازمان های منطقه ای و بین المللی از قبیل: آکو، آ. سه. آن، سازمان کشورهای اسلامی، جنبش عدم تعهد، گروه ۷۷، شانگهای و دی ۸ در این راستا بوده است. (حسینی، ۱۴۰۳: ۷۴)

و سرانجام، «یارگیری» از جمله برجسته ترین ویژگی های نظام بین الملل در حال گذار است. آنچه که بر روند یارگیری کشورهای ذی نفوذ توسط قدرتهای بزرگ می افزود، فقدان چتر امنیتی برای متحدان قطب مغلوب نظام بین الملل (شوروی) بود. پایان نظام دو قطبی موجب شد که برخی از کشورها از چتر امنیتی این ابر قدرت محروم شوند و برای تضمین امنیت خویش تن به سازگاری و سازش با قطب به جای مانده یعنی آمریکا دهند. همچنین، دیگر برای این کشورها مقدور نبود که با اتکا به یک قطب چانه زنی با قطب دیگر را دنبال کنند. «فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و پایان جنگ سرد باعث شفاف شدن ماهیت نظام بین الملل شد. در این شرایط، دیگر چتر حمایتی از سوی بازیگران عمده ی نظام جهانی برای این کشورها فراهم نمی شد و دیگر حاشیه ی امن دورافتاده ای در شکاف میان قطب بندی بازیگران اصلی به چشم نمی خورد که آنها بتوانند سیاست های مورد نظر خود را دنبال کنند. بدین ترتیب با از میان رفتن چتر حمایتی - امنیتی ابر قدرت پیشین، رقابت گسترده ای میان بازیگران پیروز نظام بین الملل و در رأس آن آمریکا، صورت گرفت. آنان در صدد بودند تا با اغتنام فرصت، در فرآیند انتقالی نظام بین الملل بر جایگاه جهانی خود در تأثیر گذاری و تعیین کنندگی نظام بین الملل که اساسش توزیع قدرت است، به یارگیری و متحد ساختن قدرت های برتر منطقه ای بیفزایند.

تأثیر ساختار نظام بین الملل بر توسعه اقتصادی ایران

۱- تحریم های اقتصادی بین المللی

تحریم های اقتصادی بین المللی، به ویژه آن دسته که به صورت یک جانبه یا چندجانبه علیه ایران اعمال شده اند، یکی از برجسته ترین مظاهر تأثیر ساختار نظام بین الملل بر مسیر توسعه اقتصادی کشور بوده اند. مکانیسم اصلی اثرگذاری تحریم ها، قطع شریان های حیاتی ارتباط اقتصاد ایران با اقتصاد جهانی است. اولین و مهم ترین هدف، بخش انرژی و به طور مشخص صادرات نفت و گاز بود که برای دهه ها منبع اصلی تأمین درآمدهای ارزی کشور محسوب می شد. تحریم ها با تهدید شرکت های نفتی و بیمه ای بین المللی و پالایشگاه ها، به تدریج خرید نفت از ایران را برای مشتریان سنتی آن پرهزینه و پرخطر کردند. به عنوان مصداق، پس از تشدید تحریم ها در سال های ۱۳۹۰ و ۱۳۹۱، صادرات نفت خام ایران که به طور میانگین حدود دو و نیم میلیون بشکه در روز بود، به کمتر از یک میلیون بشکه و در مقاطعی حتی به سطوح پایین تر سقوط کرد. این کاهش چشمگیر در صادرات، به معنای افت شدید درآمدهای ارزی دولت بود که مستقیماً بر توانایی آن در تأمین مالی پروژه های زیربنایی، تخصیص بودجه به بخش های عمرانی و خدماتی و همچنین کنترل بازار ارز تأثیر منفی گذاشت.

چالش دوم در این حوزه، محدودیت در بازگرداندن همان درآمدهای نفتی محدود شده بود. به دلیل تحریم های بانکی، درآمدهای حاصل از فروش نفت در حساب هایی در کشورهای خریدار مسدود می شد و ایران تنها می توانست از این منابع برای واردات کالا از همان کشورها استفاده کند که این امر قدرت چانه زنی و انتخاب اقتصادی کشور را به شدت کاهش می داد.

دومین سازوکار کلیدی، تحریم نظام بانکی و مالی ایران بود. قطع دسترسی بانک های ایرانی به نظام های پیام رسان مالی بین المللی، مانند جامعه جهانی ارتباطات مالی بین بانکی (سوئیفت)، عملاً نقل و انتقالات پولی رسمی میان ایران و سایر کشورها را غیرممکن یا بسیار دشوار ساخت. این اقدام، تجارت خارجی ایران را از مسیر رسمی و شفاف به سمت کانال های غیررسمی، پرهزینه و غیرقابل اتکا سوق داد. تجار و تولیدکنندگان ایرانی برای تأمین مواد اولیه، قطعات یدکی و ماشین آلات مورد نیاز خود، ناچار به استفاده از واسطه ها، صرافی ها و روش های پیچیده و پرخطر شدند که این فرآیند، هزینه تمام شده کالاها را به شکل

قابل توجهی افزایش می‌داد. این انزوای بانکی همچنین مانعی جدی بر سر راه جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی ایجاد کرد. شرکت‌های بین‌المللی حتی در صورت تمایل به سرمایه‌گذاری در ایران، به دلیل نگرانی از جریمه‌های سنگین آمریکا (موسوم به تحریم‌های ثانویه) و عدم امکان انتقال سود و سرمایه خود، از ورود به بازار ایران امتناع می‌کردند. خروج شرکت‌های بزرگی مانند شرکت نفتی توتال فرانسه و شرکت زیمنس آلمان از پروژه‌های خود در ایران پس از بازگشت تحریم‌ها در سال ۱۳۹۷، نمونه‌های روشنی از این تأثیر بازدارنده است. این امر کشور را از دسترسی به سرمایه و فناوری روز دنیا که برای توسعه صنایع کلیدی مانند نفت، گاز، پتروشیمی و حمل‌ونقل حیاتی است، محروم کرد. (مقدمی، ۱۳۱۴۰۴: ۸۹)

این فشارهای خارجی، آثار ویرانگری بر متغیرهای کلان اقتصادی داخلی داشت. کاهش شدید درآمدهای ارزی، عدم تعادل بزرگی در بازار ارز کشور ایجاد کرد و به جهش‌های مکرر نرخ ارز و کاهش ارزش پول ملی منجر شد. به عنوان مثال، نرخ دلار آمریکا در برابر ریال ایران طی یک دهه گذشته چندین برابر افزایش یافت که این امر به معنای کاهش شدید قدرت خرید مردم و افزایش تورم بود. از آنجا که بخش قابل توجهی از تولید در ایران به واردات کالاهای واسطه‌ای و سرمایه‌ای وابسته است، افزایش نرخ ارز مستقیماً به افزایش هزینه‌های تولید و در نتیجه افزایش قیمت کالاها و خدمات برای مصرف‌کننده نهایی منجر شد. این تورم مزمن و دورقمی، برنامه‌ریزی اقتصادی را برای خانوارها و بنگاه‌ها دشوار ساخته، انگیزه برای پس‌انداز و سرمایه‌گذاری مولد را کاهش داده و به گسترش فعالیت‌های سوداگرانه در بازارهایی مانند ارز، طلا و مسکن دامن زده است. در چنین فضایی، ثبات اقتصادی که پیش‌نیاز اصلی توسعه پایدار است، به شدت تضعیف می‌شود و اقتصاد کشور در یک چرخه معیوب از تورم، رکود و بی‌ثباتی گرفتار می‌گردد. آمارها نشان می‌دهند که در دوره‌های تشدید تحریم، رشد اقتصادی ایران منفی شده و درآمد سرانه واقعی مردم کاهش یافته است.

علاوه بر آثار کلان، تحریم‌ها تأثیرات مخربی بر بخش‌های مشخصی از اقتصاد و جامعه داشته‌اند. در بخش صنعت، بسیاری از کارخانه‌ها به دلیل عدم دسترسی به قطعات یدکی و مواد اولیه با کاهش ظرفیت تولید یا تعطیلی مواجه شدند. صنعت خودروسازی که یکی از بزرگترین بخش‌های صنعتی کشور است، پس از خروج شرکای خارجی مانند پژو و رنو، با افت شدید تولید و کیفیت روبرو شد. در بخش حمل‌ونقل، تحریم فروش هواپیما و قطعات آن به ایران، منجر به فرسودگی شدید ناوگان هوایی غیرنظامی کشور و کاهش ایمنی پروازها گردید. در حوزه سلامت، اگرچه دارو و تجهیزات پزشکی به صورت رسمی از تحریم‌ها معاف بودند، اما به دلیل محدودیت‌های بانکی و امتناع شرکت‌های حمل‌ونقل و بیمه از همکاری با ایران، واردات بسیاری از داروهای حیاتی برای بیماری‌های خاص و تجهیزات پزشکی پیشرفته با چالش‌های جدی مواجه شد. این موانع، هزینه‌های انسانی مستقیمی را به جامعه تحمیل کرد. در سطح اجتماعی نیز، افزایش بیکاری ناشی از رکود تولید و کاهش قدرت خرید ناشی از تورم، به گسترش فقر، نابرابری و آسیب‌های اجتماعی منجر شده و انگیزه برای مهاجرت نخبگان و متخصصان (پدیده فرار مغزها) را افزایش داده است که این خود یک زیان بلندمدت برای ظرفیت توسعه کشور محسوب می‌شود.

۲- نوسانات قیمت جهانی نفت و انرژی

نوسانات قیمت جهانی نفت و انرژی، به عنوان یکی از ویژگی‌های ساختاری و دائمی نظام بین‌الملل، تأثیرات عمیق و دیرپایی بر مسیر توسعه اقتصادی ایران داشته است. اقتصاد ایران به دلیل وابستگی ساختاری و تاریخی به درآمدهای حاصل از صادرات نفت خام، به شدت در برابر شوک‌های ناشی از این نوسانات آسیب‌پذیر است. این وابستگی، که از آن با عنوان «اقتصاد تک‌محصولی» نیز یاد می‌شود، به این معناست که بخش بزرگی از درآمدهای ارزی کشور و بودجه عمومی دولت مستقیماً از فروش نفت تأمین می‌گردد. در نتیجه، هرگونه افزایش یا کاهش شدید در قیمت نفت، به سرعت به کل اقتصاد منتقل شده و چرخه‌هایی از رونق و رکود را به کشور تحمیل می‌کند که برنامه‌ریزی بلندمدت برای توسعه پایدار را با چالش‌های بنیادین مواجه می‌سازد. این تأثیرات صرفاً به حوزه درآمد دولت محدود نمی‌شود و از طریق سازوکارهای پیچیده‌ای، متغیرهای کلان اقتصادی مانند تورم، نرخ ارز، سرمایه‌گذاری و سطح تولید داخلی را دستخوش تغییرات گسترده می‌کند و به مانعی ساختاری برای گذار به یک اقتصاد متنوع و باثبات تبدیل شده است.

نوسانات شدید قیمت نفت، به ایجاد بی‌ثباتی مزمن در متغیرهای کلان اقتصادی و فضای کسب‌وکار منجر می‌شود. مهم‌ترین متغیر، نرخ ارز است. در دوران رونق نفتی، نرخ ارز پایین نگه داشته می‌شود و در دوران رکود، با کاهش عرضه ارز، نرخ آن به شدت افزایش می‌یابد. این نوسانات شدید، پیش‌بینی‌پذیری را از اقتصاد می‌گیرد و ریسک سرمایه‌گذاری را به شدت افزایش می‌دهد. یک سرمایه‌گذار بخش خصوصی که قصد تأسیس یک کارخانه را دارد، نمی‌تواند هزینه‌های واردات ماشین‌آلات، قیمت تمام‌شده محصول و میزان تقاضای آینده را به درستی برآورد کند. این عدم قطعیت، انگیزه برای سرمایه‌گذاری‌های بلندمدت و مولد را از بین برده و فعالان اقتصادی را به سمت فعالیت‌های کوتاه‌مدت و سوداگرانه سوق می‌دهد. در نتیجه، اقتصاد از دستیابی به یک مسیر رشد پایدار و باثبات باز می‌ماند. این بی‌ثباتی، برنامه‌ریزی‌های کلان دولت، مانند برنامه‌های پنج‌ساله توسعه را نیز بی‌اثر می‌سازد. اغلب این برنامه‌ها با فرض یک قیمت مشخص برای نفت تدوین می‌شوند و با نوسان شدید قیمت‌ها، تمامی اهداف کمی و کیفی برنامه از همان سال‌های ابتدایی با چالش جدی مواجه شده و در عمل از مسیر اصلی خود منحرف می‌شوند. (افشار، ۱۴۰۱: ۱۸۶)

برای مقابله با این تأثیرات مخرب، در ایران راهکارهایی اندیشیده شده است که مهم‌ترین آن‌ها تأسیس «حساب ذخیره ارزی» و بعدها «صندوق توسعه ملی» بود. فلسفه وجودی این نهادها، عمل به عنوان یک ضربه‌گیر مالی است. بر این اساس، درآمدهای مازاد نفتی در دوران افزایش قیمت‌ها به جای تزریق مستقیم به بودجه جاری، باید در این صندوق ذخیره شود تا در دوران کاهش قیمت‌ها و برای جبران کسری بودجه مورد استفاده قرار گیرد. هدف دیگر این صندوق، تبدیل درآمدهای نفتی به عنوان یک ثروت بین‌نسلی، به سرمایه‌گذاری‌های مولد و زاینده در داخل کشور و حمایت از بخش خصوصی بود. با این حال، در عمل این سازوکارها نیز به دلیل فشارهای سیاسی و نیازهای کوتاه‌مدت دولت‌ها، کارایی لازم را نداشته‌اند. دولت‌ها در دوره‌های مختلف، برای تأمین هزینه‌های جاری و اجرای پروژه‌های مورد نظر خود، به منابع این صندوق‌ها دست‌اندازی کرده و بخش بزرگی از منابع آن را به جای پس‌انداز برای روز مبادا، صرف هزینه‌های روزمره کرده‌اند. این امر موجب شد تا در زمان سقوط قیمت نفت، این صندوق‌ها نتوانند نقش تثبیت‌کننده خود را به درستی ایفا کنند و اقتصاد کشور همچنان در معرض شوک‌های شدید قرار گیرد. در نهایت، وابستگی ساختاری به نفت و نوسانات قیمت آن در بازار جهانی، مانند یک نیروی گریز از مرکز دائمی عمل می‌کند که تلاش‌ها برای ایجاد ثبات، تنوع‌بخشی و توسعه پایدار در اقتصاد ایران را به طور مداوم با شکست یا موفقیت‌های محدود مواجه می‌سازد. (زرگر، ۱۴۰۰: ۱۰۰)

۳- جذب یا دفع سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی

مهم‌ترین سازوکاری که ساختار نظام بین‌الملل از طریق آن به دفع سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی از ایران منجر شده، استفاده از تحریم‌های اقتصادی یک‌جانبه و فرامرزی است. این تحریم‌ها، به ویژه تحریم‌های ثانویه که توسط ایالات متحده اعمال می‌شوند، نمونه روشنی از اعمال قدرت ساختاری هستند. در حالی که تحریم‌های اولیه صرفاً شرکت‌ها و شهروندان آمریکایی را از معامله با ایران منع می‌کنند، تحریم‌های ثانویه شرکت‌های غیرآمریکایی (اروپایی، آسیایی و غیره) را نیز هدف قرار می‌دهند. منطق این تحریم‌ها بر اساس تسلط ایالات متحده بر نظام مالی و اقتصادی جهان استوار است. یک شرکت بزرگ اروپایی یا آسیایی که قصد سرمایه‌گذاری در بخش نفت، گاز یا خودروسازی ایران را دارد، با این انتخاب دشوار روبرو می‌شود که در صورت ورود به ایران، ممکن است دسترسی خود به بازار بزرگ آمریکا، نظام بانکی دلاری و نهادهای مالی بین‌المللی را از دست بدهد و با جریمه‌های چند میلیارد دلاری مواجه شود. در این محاسبه هزینه و فایده، تقریباً تمام شرکت‌های بزرگ بین‌المللی حفظ جایگاه خود در اقتصاد جهانی را به ورود به بازار ایران، با تمام پتانسیل‌هایش، ترجیح می‌دهند.

تجربه پس از انعقاد توافق هسته‌ای موسوم به برنامه جامع اقدام مشترک (برجام) در سال ۱۳۹۴، مصداق آشکاری برای این مدعاست. با رفع تحریم‌های شورای امنیت سازمان ملل، انتظار می‌رفت که موجی از سرمایه‌گذاری‌های خارجی به سمت ایران سرازیر شود. در عمل نیز شرکت‌های بزرگی مانند شرکت نفتی توتال فرانسه، شرکت خودروسازی پژو و شرکت زیمنس آلمان تفاهم‌نامه‌هایی برای سرمایه‌گذاری‌های کلان در ایران امضا کردند. با این حال، حتی در همان دوره نیز بسیاری از بانک‌های بزرگ اروپایی به دلیل ترس از باقی‌مانده تحریم‌های اولیه آمریکا و خطر جریمه‌های سنگین، از تأمین مالی این پروژه‌ها یا برقراری روابط کارگزاری با بانک‌های ایرانی خودداری کردند. این امر نشان داد که حتی با وجود یک توافق بین‌المللی، سایه

قدرت ساختاری آمریکا بر نظام مالی جهان همچنان یک عامل بازدارنده قدرتمند است. اوج این تأثیر در سال ۱۳۹۷ و با خروج یک‌جانبه آمریکا از برجام و بازگشت تحریم‌های ثانویه نمایان شد. تقریباً تمامی شرکت‌های اروپایی که وارد ایران شده یا در حال ورود بودند، به سرعت پروژه‌های خود را رها کرده و از کشور خارج شدند. این خروج نه به دلیل تغییر در قوانین داخلی ایران یا بدتر شدن شرایط بازار، بلکه صرفاً به دلیل فشار خارجی و تهدید به مجازات از سوی ایالات متحده بود. این واقعه به روشنی نشان داد که تصمیم شرکت‌های چندملیتی برای سرمایه‌گذاری، بیش از هرچیز تابع محاسبات ریسک ژئوپلیتیک و انطباق با قواعد تعیین‌شده توسط قدرت هژمون در نظام بین‌الملل است. (قاضی حسینی، ۱۳۹۹: ۵۱)

دومین سازوکار مرتبط، انزوای بانکی و مالی ایران است. سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی نیازمند نقل و انتقالات پولی روان، شفاف و قابل اتکا است. سرمایه‌گذار باید بتواند به راحتی سرمایه خود را وارد کشور کند و مهم‌تر از آن، سود حاصل از سرمایه‌گذاری خود را به خارج از کشور منتقل نماید. تحریم‌های بانکی و قرار گرفتن ایران در فهرست‌های نظارتی نهادهای بین‌المللی مرتبط با مبارزه با پولشویی و تأمین مالی تروریسم، عملاً این کانال‌های رسمی را مسدود کرده است. قطع دسترسی به نظام‌های پیام‌رسان مالی بین‌المللی و پدیده «ریسک‌زدایی» که در آن بانک‌های جهانی از هرگونه معامله مرتبط با ایران، حتی معاملات مجاز، پرهیز می‌کنند، یک دیوار نامرئی مالی به دور کشور کشیده است. در چنین شرایطی، حتی اگر یک سرمایه‌گذار خارجی حاضر به پذیرش ریسک‌های سیاسی باشد، با موانع عملی و لجستیکی بر سر راه فعالیت خود مواجه می‌شود. این انزوای بانکی نه تنها سرمایه‌گذاری جدید را دفع می‌کند، بلکه فعالیت شرکت‌های خارجی که پیش از این در ایران حضور داشته‌اند را نیز با اختلال جدی روبرو می‌سازد و هزینه مبادلات تجاری را برای کل اقتصاد افزایش می‌دهد.

پیامد مستقیم این وضعیت، محروم ماندن بخش‌های کلیدی اقتصاد ایران از سرمایه و فناوری مورد نیاز برای رشد و نوسازی است. بخش نفت و گاز ایران که دارای یکی از بزرگ‌ترین ذخایر جهان است، برای حفظ و افزایش سطح تولید خود نیازمند صدها میلیارد دلار سرمایه‌گذاری در سال‌های آینده است. این حجم از سرمایه و فناوری پیچیده حفاری و استخراج، فراتر از توان منابع داخلی است و تنها از طریق جذب شرکت‌های بزرگ نفتی بین‌المللی قابل تأمین است. دفع این سرمایه‌ها به دلیل تحریم‌ها، به معنای استهلاک تدریجی میادین نفتی و گازی و کاهش ظرفیت تولید در بلندمدت است. وضعیتی مشابه در سایر بخش‌ها مانند پتروشیمی، معادن، گردشگری و حمل‌ونقل نیز حاکم است. به عنوان مثال، صنعت هوانوردی ایران به دلیل عدم امکان خرید هواپیماهای جدید و قطعات یدکی، با فرسودگی شدید ناوگان خود مواجه است که این امر نه تنها ایمنی را به خطر انداخته، بلکه مانع توسعه صنعت گردشگری به عنوان یکی از بخش‌های بالقوه برای جذب سرمایه خارجی شده است. این شکاف فناوریانه، رقابت‌پذیری صنایع ایرانی را در سطح منطقه و جهان کاهش داده و کشور را در چرخه‌ای از توسعه‌نیافتگی نسبی نگه داشته است.

۴- محدودیت در دسترسی به فناوری‌های نوین و دانش فنی

اصلی‌ترین و ملموس‌ترین ابزاری که ساختار نظام بین‌الملل از طریق آن دسترسی ایران به فناوری را محدود می‌کند، رژیم‌های تحریمی چندلایه، به ویژه تحریم‌های مرتبط با اشاعه تسلیحات و فناوری‌های با «کاربرد دوگانه» است. این مفهوم به فناوری‌ها، تجهیزات و نرم‌افزارهایی اطلاق می‌شود که علاوه بر کاربردهای غیرنظامی و تجاری، قابلیت استفاده در برنامه‌های نظامی را نیز دارا هستند. فهرست این اقلام بسیار گسترده است و از حسگرهای پیشرفته و ماشین‌آلات دقیق صنعتی گرفته تا مواد شیمیایی خاص، آلیاژهای فلزی پیشرفته و نرم‌افزارهای پیچیده طراحی و شبیه‌سازی را شامل می‌شود. قدرت‌های غربی با استناد به این نگرانی‌ها، صادرات هرگونه فناوری که حتی به صورت بالقوه بتواند در برنامه‌های حساس ایران به کار رود را به شدت کنترل و اغلب ممنوع می‌کنند. این محدودیت‌ها به طور مستقیم بر قلب صنایع مادر و زیربنایی کشور تأثیر می‌گذارد. به عنوان مصداق، صنعت نفت و گاز ایران برای حفظ و افزایش ظرفیت تولید خود نیازمند دسترسی به فناوری‌های روز دنیا در زمینه حفاری افقی، ازدیاد برداشت از مخازن، تجهیزات سرچاهی و کاتالیست‌های مورد نیاز در پالایشگاه‌ها و مجتمع‌های پتروشیمی است. شرکت‌های بین‌المللی مانند هالبرتون، شلومبرگر یا زیمنس که صاحبان این فناوری‌ها هستند، به دلیل تحریم‌ها از هرگونه

همکاری با ایران منع شده‌اند. نتیجه این امر، کاهش بازدهی تولید، افزایش هزینه‌ها و عدم توانایی در بهره‌برداری کامل از میادین مشترک نفتی و گازی بوده است که ضرری مستقیم بر درآمدهای ملی وارد می‌کند.

این محدودیت فناوریانه به بخش‌های دیگر صنعت نیز تسری یافته و مانع از نوسازی و افزایش بهره‌وری آن‌ها شده است. صنعت حمل‌ونقل یکی از گویاترین مصادیق این امر است. ناوگان هوایی ایران به دلیل دهه‌ها تحریم و عدم امکان خرید هواپیماهای جدید از شرکت‌هایی مانند بوئینگ و ایرباس، به یکی از فرسوده‌ترین ناوگان‌های جهان تبدیل شده است. مشکل حتی از خرید هواپیما فراتر رفته و شامل دسترسی به قطعات یدکی اصلی، دفترچه‌های راهنمای تعمیر و نگهداری و نرم‌افزارهای به‌روزرسانی سیستم‌های پروازی نیز می‌شود. این وضعیت نه تنها ظرفیت جابجایی مسافر و بار را محدود کرده و مانع توسعه صنعت گردشگری شده، بلکه ریسک‌های ایمنی را نیز به شکل قابل توجهی افزایش داده است. در صنعت خودروسازی نیز، پس از خروج شرکت‌های اروپایی مانند پژو و رنو به دنبال بازگشت تحریم‌ها در سال ۱۳۹۷، صنعت خودروی ایران از دسترسی به پلتفرم‌های جدید، فناوری موتورهای کم‌مصرف و سیستم‌های ایمنی پیشرفته محروم ماند. این امر به تولید خودروهایی با کیفیت پایین، مصرف سوخت بالا و ایمنی نازل منجر شده که نه قدرت رقابت در بازارهای صادراتی را دارند و نه رضایت مصرف‌کننده داخلی را جلب می‌کنند. این چرخه عقب‌ماندگی فناوریانه، صنایع کشور را در سطحی پایین‌تر از استانداردهای جهانی نگه می‌دارد. (سنجایی، ۱۴۰۰: ۱۴۳)

تأثیر ساختار بین‌المللی بر دسترسی به فناوری، صرفاً به محدودیت در انتقال سخت‌افزار و تجهیزات خلاصه نمی‌شود، بلکه وجه مهم‌تر آن، قطع جریان «دانش فنی» و سرمایه انسانی است. پیشرفت فناوریانه بیش از هر چیز محصول همکاری، تبادل دانش و تعاملات علمی بین‌المللی است. در این زمینه نیز ایران با موانع جدی روبرو بوده است. محققان و دانشجویان ایرانی برای شرکت در کنفرانس‌های علمی بین‌المللی، گذراندن دوره‌های تخصصی یا انجام پروژه‌های مشترک با دانشگاه‌ها و مراکز تحقیقاتی معتبر جهان با مشکلات عدیده‌ای از جمله محدودیت در صدور روادید مواجه هستند. علاوه بر این، دسترسی دانشگاه‌ها و پژوهشگران داخلی به پایگاه‌های داده علمی، مجلات تخصصی و منابع کتابخانه‌ای آنلاین که توسط ناشران بزرگ غربی مدیریت می‌شوند، به دلیل تحریم‌ها محدود یا مسدود شده است. این انزوای علمی، فرآیند تحقیق و توسعه در داخل کشور را کند کرده و محققان را از آخرین دستاوردهای علمی جهان دور نگه می‌دارد. این امر به ویژه در حوزه‌هایی مانند بیوتکنولوژی، نانوتکنولوژی و فناوری اطلاعات که با سرعت بالایی در حال تحول هستند، یک شکاف دانشی عمیق میان ایران و کشورهای پیشرو ایجاد می‌کند.

در واکنش به این محدودیت‌های ساختاری، ایران راهبرد «خودکفایی» و «مهندسی معکوس» را در پیش گرفته است. این راهبرد، اگرچه در برخی حوزه‌های خاص، به ویژه در صنایع نظامی، به دستاوردهای قابل توجهی منجر شده و توانسته است بخشی از نیازهای کشور را تأمین کند، اما به عنوان یک الگوی توسعه پایدار با محدودیت‌های بنیادین روبرو است. مهندسی معکوس ذاتاً یک فرآیند واکنشی و دنباله‌رو است؛ به این معنا که کشور همواره در حال تلاش برای رسیدن به فناوری‌هایی است که پیشتر توسط دیگران ابداع شده‌اند و این امر مانع از دستیابی به نوآوری‌های پیشگامانه و حرکت بر لبه دانش می‌شود. این فرآیند همچنین بسیار پرهزینه و زمان‌بر است و محصول نهایی آن نیز اغلب از نظر کیفیت و کارایی با نمونه اصلی قابل مقایسه نیست. از سوی دیگر، تلاش برای دستیابی به فناوری از مسیرهای غیرمتعارف و از طریق شرکای غیرغربی مانند چین و روسیه نیز نتوانسته است این شکاف را به طور کامل پر کند. این کشورها نیز اغلب تمایلی به انتقال عمیق‌ترین و راهبردی‌ترین لایه‌های دانش فنی خود ندارند و همکاری آن‌ها بیشتر به فروش محصول نهایی محدود می‌شود تا انتقال توانایی تولید آن. در نتیجه، وابستگی فناوریانه، هرچند از غرب به شرق منتقل شود، در ماهیت خود پابرجا می‌ماند.

در نهایت، محدودیت دسترسی به فناوری و دانش فنی که توسط ساختار نظام بین‌الملل بر ایران تحمیل شده است، به یک مانع ساختاری برای افزایش بهره‌وری کل عوامل تولید تبدیل شده است. بهره‌وری پایین به معنای استفاده ناکارآمد از منابع موجود (سرمایه و نیروی کار) است و نتیجه مستقیم آن، رشد اقتصادی پایین، تورم بالا و کاهش قدرت رقابت‌پذیری اقتصاد ملی است. وقتی یک کارخانه ایرانی به دلیل عدم دسترسی به ماشین‌آلات مدرن، با مصرف انرژی بیشتر و سرعت تولید کمتر، کالایی گران‌تر و با کیفیت پایین‌تر از رقیب خارجی خود تولید می‌کند، در عمل در حال اتلاف منابع ملی است. این پدیده در مقیاس کلان، اقتصاد ایران را در یک تله توسعه‌نیافتگی نسبی گرفتار کرده است. عدم دسترسی به فناوری‌های سبز و مرتبط با بهره‌وری

انرژی، کشور را با چالش‌های جدی زیست‌محیطی نیز مواجه ساخته است. بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که ساختار سیاسی و امنیتی نظام بین‌الملل، از طریق ابزار تحریم و کنترل صادرات، دسترسی ایران به شریان حیاتی فناوری و دانش فنی را به شدت محدود کرده و با ایجاد یک «شکاف فناورانه» مستمر، یکی از ریشه‌ای‌ترین موانع را در مسیر دستیابی به توسعه اقتصادی پایدار، متنوع و دانش‌بنیان ایجاد کرده است.

۵- ماهیت روابط تجاری و موانع عضویت در سازمان‌های بین‌المللی

ماهیت روابط تجاری و موانع عضویت در سازمان‌های بین‌المللی، دو وجه جدایی‌ناپذیر از تأثیرگذاری ساختار نظام بین‌الملل بر مسیر توسعه اقتصادی ایران هستند. در دنیای معاصر که در آن رشد اقتصادی به طور فزاینده‌ای به ادغام در زنجیره‌های ارزش جهانی، تجارت آزاد و پیروی از قواعد مشترک بین‌المللی گره خورده است، جایگاه یک کشور در این ساختارها می‌تواند به عنوان یک پیشران قدرتمند یا یک ترمز بازدارنده عمل کند. برای ایران، موقعیت منحصربه‌فرد آن در نظام بین‌الملل که مشخصه آن تنش‌های ایدئولوژیک و ژئوپلیتیکی مستمر با قدرت‌های مسلط است، هم ماهیت تجارت خارجی آن را از حالت متعارف خارج کرده و هم مسیر پیوستن آن به نهادهای کلیدی حاکمیت اقتصادی جهانی را مسدود ساخته است. این دو پدیده در یک رابطه علت و معلولی متقابل، یکدیگر را تشدید کرده و در مجموع، مانعی ساختاری و پایدار بر سر راه تنوع‌بخشی اقتصادی، افزایش بهره‌وری و دستیابی به توسعه پایدار ایجاد کرده‌اند.

نخست، ماهیت تجارت خارجی ایران به شکلی عمیق تحت تأثیر ساختار قدرت در نظام بین‌الملل و به ویژه ابزارهای فشار اقتصادی اعمال‌شده توسط ایالات متحده آمریکا قرار گرفته است. این تأثیر صرفاً به کاهش حجم تجارت محدود نمی‌شود، بلکه الگوی تجارت، شرکای تجاری و هزینه‌های مبادله را به طور بنیادین دگرگون کرده است. در شرایط عادی، کشورها تمایل دارند تا با طیف گسترده‌ای از شرکا بر اساس مزیت‌های نسبی خود به تجارت بپردازند. اما برای ایران، تحریم‌های یک‌جانبه و فرامرزی، دایره شرکای تجاری قابل اتکا را به شدت محدود کرده و کشور را به سمت تمرکز بر تعداد انگشت‌شماری از کشورها سوق داده است. چین، امارات متحده عربی، ترکیه و هند به اصلی‌ترین طرف‌های تجاری ایران تبدیل شده‌اند. این تمرکز جغرافیایی، ریسک وابستگی اقتصادی و سیاسی را افزایش می‌دهد و قدرت چانه‌زنی ایران را در مذاکرات تجاری کاهش می‌دهد. به جای یک شبکه متنوع از خریداران و فروشندگان، ایران با بازاری محدود روبرو است که در آن، طرف‌های مقابل از موضع برتر برخوردارند. (اسدی نیا، ۱۳۹۹: ۲۴)

علاوه بر این، ساختار کالایی تجارت ایران نیز از این وضعیت تأثیر پذیرفته است. به دلیل محدودیت‌های بانکی و ریسک بالای معامله با ایران، صادرات کشور عمدتاً به مواد خام و کالاهای با فرآوری پایین مانند نفت خام، میعانات گازی و محصولات پتروشیمی و معدنی محدود شده است. صادرات کالاهای صنعتی پیچیده و محصولات دانش‌بنیان که نیازمند بازاریابی گسترده، خدمات پس از فروش و تعاملات بانکی روان هستند، با موانع جدی روبرو می‌شود. این الگو، کشور را در نقش یک تأمین‌کننده مواد اولیه در اقتصاد جهانی تثبیت می‌کند و مانع از حرکت آن به سمت بالای زنجیره ارزش و تولید محصولات با ارزش افزوده بالاتر می‌شود؛ فرآیندی که برای توسعه اقتصادی پایدار ضروری است. از سوی دیگر، در بخش واردات نیز، دسترسی به کالاهای سرمایه‌ای، ماشین‌آلات پیشرفته و قطعات یدکی که برای نوسازی صنایع داخلی حیاتی هستند، با دشواری و هزینه بسیار بالا صورت می‌گیرد. (اردستانی، ۱۴۰۲: ۳۸)

مهم‌ترین مشخصه تجارت خارجی ایران در چنین ساختاری، افزایش سرسام‌آور «هزینه‌های مبادله» است. به دلیل قطع دسترسی به نظام بانکی بین‌المللی و نیاز به دور زدن تحریم‌ها، تجارت از کانال‌های رسمی، شفاف و کارآمد به مسیرهای غیررسمی، پیچیده و پرهزینه منتقل شده است. استفاده از واسطه‌ها، ایجاد شرکت‌های پوششی در کشورهای ثالث، توسل به سازوکارهای تهاتری (کالا در برابر کالا) و استفاده از نظام‌های صرافی به جای بانک‌ها، همگی هزینه‌های اضافی قابل توجهی را به تجارت تحمیل می‌کنند. بنا بر برآوردهای غیررسمی، هزینه تمام‌شده کالاها در این فرآیند می‌تواند بین پانزده تا بیست درصد افزایش یابد. این هزینه اضافی در نهایت یا توسط مصرف‌کننده داخلی در قالب قیمت‌های بالاتر پرداخت می‌شود و یا از حاشیه سود صادرکننده ایرانی می‌کاهد و رقابت‌پذیری او را در بازارهای جهانی از بین می‌برد. این ساختار تجاری پرهزینه و غیرشفاف،

همچنین محیط را برای فعالیت‌های رانت‌جویانه و فسادآمیز مستعد می‌سازد و کارایی تخصیص منابع را در کل اقتصاد کاهش می‌دهد.

دومین وجه این تأثیرگذاری، موانع سیستماتیک بر سر راه عضویت ایران در سازمان‌های بین‌المللی اقتصادی، و در رأس آن‌ها سازمان تجارت جهانی است. سازمان تجارت جهانی نهادی مبتنی بر قواعد است که هدف آن آزادسازی، تسهیل و ایجاد پیش‌بینی‌پذیری در تجارت بین‌المللی است. عضویت در این سازمان برای یک کشور در حال توسعه به معنای دسترسی تضمین‌شده و بدون تبعیض به بازار سایر کشورهای عضو، بهره‌مندی از سازوکار حل اختلاف برای دفاع از حقوق تجاری خود و همچنین برخورداری از یک چارچوب مشخص برای انجام اصلاحات اقتصادی داخلی است. ایران با وجود اینکه بزرگترین اقتصاد خارج از این سازمان است، بیش از دو دهه است که در صف انتظار برای عضویت قرار دارد و این انتظار طولانی، بیش از آنکه دلایل فنی و اقتصادی داشته باشد، ریشه در مخالفت‌های سیاسی در ساختار نظام بین‌الملل دارد.

فرآیند الحاق به سازمان تجارت جهانی مستلزم اجماع تمامی اعضاست و حتی مخالفت یک کشور می‌تواند این فرآیند را برای سال‌ها متوقف کند. در مورد ایران، ایالات متحده آمریکا به طور مکرر از حق وتوی غیررسمی خود برای جلوگیری از پیشرفت پرونده الحاق ایران استفاده کرده است. درخواست اولیه ایران در سال ۱۹۹۶ (۱۳۷۵ شمسی) ارائه شد، اما تا سال ۲۰۰۵ (۱۳۸۴ شمسی) صرفاً به دلیل مخالفت آمریکا، حتی مرحله اولیه تشکیل «گروه کاری» برای بررسی درخواست ایران نیز به تعویق افتاد. پس از آن نیز، هر بار که تنش‌های سیاسی میان ایران و غرب، به ویژه بر سر برنامه هسته‌ای، اوج گرفته، فرآیند الحاق نیز به حالت تعلیق درآمده است. این امر به وضوح نشان می‌دهد که عضویت در یک نهاد اقتصادی که قاعداً باید بر اساس معیارهای فنی و تجاری عمل کند، چگونه به ابزاری سیاسی در دست قدرت‌های بزرگ برای اعمال فشار بر کشورهای دیگر تبدیل شده است. (محمدی، ۱۳۹۲: ۱۰۶)

پیامدهای عدم عضویت در سازمان تجارت جهانی برای توسعه اقتصادی ایران عمیق و چندلایه است. اولاً، صادرکنندگان ایرانی در بازارهای جهانی با تبعیض و عدم اطمینان مواجه هستند. آن‌ها ممکن است با تعرفه‌های بالاتر یا موانع غیرتعرفه‌ای خودسرانه روبرو شوند و برخلاف رقبای خود که عضو این سازمان هستند، ابزار قانونی مؤثری برای شکایت و احقاق حق خود در اختیار ندارند. ثانیاً، عدم عضویت، ایران را از مشارکت در فرآیند تدوین قواعد جدید تجارت جهانی محروم می‌کند. در نتیجه، ایران به جای آنکه یک «قاعده‌ساز» باشد، به یک «قاعده‌پذیر» تبدیل می‌شود که باید خود را با قوانینی تطبیق دهد که بدون حضور و در نظر گرفتن منافع آن نوشته شده‌اند. ثالثاً و شاید مهم‌تر از همه، فرآیند طولانی و طاقت‌فرسای الحاق به سازمان تجارت جهانی، خود به عنوان یک اهرم فشار خارجی مثبت برای انجام اصلاحات ساختاری در اقتصاد داخلی عمل می‌کند. کشور متقاضی برای تطبیق خود با الزامات این سازمان، ناگزیر به افزایش شفافیت اقتصادی، اصلاح نظام تعرفه‌ای، خصوصی‌سازی، حفاظت از حقوق مالکیت معنوی و مبارزه با انحصارات دولتی است. مسدود شدن مسیر الحاق، این انگیزه و فشار خارجی برای انجام اصلاحات ضروری را از بین برده و به تداوم ساختارهای ناکارآمد اقتصادی در داخل کمک می‌کند.

در جمع‌بندی، ماهیت غیرمتعارف روابط تجاری ایران و موانع موجود بر سر راه پیوستن آن به نهادهای اقتصادی بین‌المللی، دو روی یک سکه‌اند که توسط ساختار قدرت در نظام بین‌الملل ضرب شده است. همان تنش‌های ژئوپلیتیکی که تجارت ایران را پرهزینه، محدود و وابسته می‌سازد، مانع از آن می‌شود که کشور بتواند از طریق عضویت در سازمان تجارت جهانی، خود را از این قیود رها کرده و در یک چارچوب باثبات و مبتنی بر قانون به تجارت بپردازد. این وضعیت، اقتصاد ایران را در یک انزوای نسبی نگه داشته و آن را از مزایای تقسیم کار بین‌المللی، رقابت سالم و دسترسی به بازارها و فناوری‌های جهانی محروم کرده است. این محرومیت، نه به دلیل فقدان ظرفیت‌های داخلی، بلکه عمدتاً به عنوان پیامی از جایگاه چالش‌برانگیز کشور در ساختار سیاسی نظام بین‌الملل، به یک مانع اساسی در برابر تحقق توسعه اقتصادی پایدار و همه‌جانبه تبدیل شده است.

۶- نحوه تعامل با نهادهای مالی بین‌المللی

نحوه تعامل با نهادهای مالی بین‌المللی، به ویژه صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی، یکی از پیچیده‌ترین و در عین حال گویاترین ابعاد تأثیرگذاری ساختار نظام بین‌الملل بر توسعه اقتصادی ایران است. این دو نهاد که پس از جنگ جهانی دوم با هدف ایجاد ثبات در اقتصاد جهانی، بازسازی خرابی‌ها و کمک به توسعه کشورها تأسیس شدند، در عمل فراتر از کارکردهای

صرفاً فنی و اقتصادی خود عمل می‌کنند. ساختار حاکمیت در این سازمان‌ها، به ویژه وزن بالای حق رأی و نفوذ سیاسی قدرت‌های بزرگ مانند ایالات متحده آمریکا، موجب شده است که تصمیم‌گیری‌های آن‌ها در موارد حساس، از منطق اقتصادی فاصله گرفته و تابع ملاحظات ژئوپلیتیکی شود. برای ایران، این واقعیت به معنای آن بوده است که رابطه با این دو نهاد کلیدی، همواره یک رابطه ناقص، محدود و به شدت سیاسی شده باقی بماند. این وضعیت، کشور را از دسترسی به منابع مالی ارزان‌قیمت، دانش فنی و اعتبار بین‌المللی که این سازمان‌ها به طور معمول برای کشورهای عضو فراهم می‌کنند، محروم ساخته و به عنوان یک مانع ساختاری در مسیر توسعه عمل کرده است.

بانک جهانی به طور مشخص بر تأمین مالی بلندمدت برای پروژه‌های توسعه‌ای در زمینه‌هایی چون زیرساخت، بهداشت، آموزش و محیط زیست متمرکز است. این وام‌ها معمولاً با نرخ بهره پایین و دوره بازپرداخت طولانی ارائه می‌شوند که آن‌ها را به گزینه‌ای ایده‌آل برای سرمایه‌گذاری در طرح‌های زیربنایی که بازدهی آن‌ها در بلندمدت ظاهر می‌شود، تبدیل می‌کند. ایران به عنوان یکی از اعضای مؤسس این نهاد، در دوره‌هایی از تاریخ خود از تسهیلات آن بهره‌مند بوده است. با این حال، پس از انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ و شکل‌گیری تخاصم راهبردی با ایالات متحده، این رابطه به تدریج رو به سردی گرایید. مکانیسم اصلی اعمال نفوذ در بانک جهانی، سیستم رأی‌گیری وزن‌دار است که در آن، سهم هر کشور بر اساس مشارکت مالی آن تعیین می‌شود. ایالات متحده با در اختیار داشتن حدود ۱۶ درصد از کل آراء، اگرچه به تنهایی قادر به وتوی تصمیمات نیست، اما از قدرتی بی‌بدیل برای تشکیل ائتلاف‌های رأی‌دهی و فشار بر مدیریت بانک برخوردار است. قوانین داخلی آمریکا، از جمله قوانین تحریمی مختلف، نماینده اجرایی این کشور در بانک جهانی را موظف می‌کند که علیه اعطای هرگونه وام به ایران رأی دهد. (محمدی، ۱۳۹۲: ۵۱)

این مانع سیاسی در عمل مسیر همکاری ایران و بانک جهانی را مسدود کرده است. یک مصداق روشن از این تعامل پرنوسان، دوره اوایل دهه ۱۳۸۰ شمسی است. در آن زمان و در فضای نسبتاً بازتر سیاسی دولت وقت، بانک جهانی چندین پروژه را در ایران به تصویب رساند. به عنوان نمونه، وام‌هایی برای پروژه‌هایی مانند بهبود سیستم فاضلاب در شهرهای بزرگ، پروژه‌های بهداشتی و همچنین بازسازی مناطق زلزله‌زده بم پس از فاجعه سال ۱۳۸۲ اختصاص یافت. این همکاری محدود نشان داد که در صورت وجود اراده سیاسی، ظرفیت تعامل فنی میان ایران و بانک جهانی وجود دارد. با این حال، با اوج‌گیری تنش‌ها بر سر برنامه هسته‌ای ایران، همین روزنه محدود نیز بسته شد و عملاً از اواسط دهه ۱۳۸۰ به بعد، هیچ پروژه جدید قابل توجهی میان ایران و بانک جهانی تعریف و اجرا نشده است. پیامد این انقطاع برای توسعه اقتصادی ایران، بسیار محسوس بوده است. کشور برای اجرای پروژه‌های عظیم زیربنایی خود در بخش‌هایی مانند آب، برق، حمل‌ونقل و محیط زیست، از دسترسی به منابع مالی ارزان و پایدار بین‌المللی محروم ماند و ناگزیر به استفاده از منابع داخلی گران‌قیمت، مانند استقراض از نظام بانکی یا انتشار اوراق قرضه با بهره بالا شد. این روش‌های تأمین مالی، یا به افزایش پایه پولی و تورم منجر می‌شوند و یا بار مالی سنگینی را بر بودجه دولت در سال‌های آتی تحمیل می‌کنند و در هر دو حالت، مانعی بر سر راه توسعه پایدار هستند. (خرمشاد، ۱۳۹۴: ۹۸)

رابطه ایران با صندوق بین‌المللی پول حتی از این هم پیچیده‌تر است. کارکرد اصلی صندوق، حفظ ثبات نظام پولی و مالی جهانی از طریق ارائه وام‌های کوتاه‌مدت به کشورهایی است که با بحران تراز پرداخت‌ها مواجه هستند، و همچنین نظارت بر سیاست‌های اقتصادی کشورهای عضو از طریق بازدیدهای منظم هیئت‌های کارشناسی (معروف به مشاوره‌های ماده چهار). ایران به عنوان عضو صندوق، به طور منظم در این فرآیند نظارتی شرکت می‌کند و گزارش‌های کارشناسی صندوق در مورد اقتصاد ایران نیز عموماً منتشر می‌شود. این گزارش‌ها، هرچند گاه با نقدهایی از سوی مقامات داخلی مواجه می‌شوند، اما اغلب تحلیل‌های فنی دقیقی از چالش‌های اقتصاد ایران مانند تورم مزمن، نظام چندنرخ ارز و لزوم اصلاحات ساختاری ارائه می‌دهند. با این حال، وجه دیگر کارکرد صندوق، یعنی دسترسی به منابع مالی در مواقع بحران، برای ایران تقریباً به طور کامل مسدود بوده است.

گویاترین و متاخرترین مصداق این بن‌بست، درخواست ایران از صندوق بین‌المللی پول در اوج همه‌گیری بیماری کرونا در اسفندماه ۱۳۹۸ بود. در آن زمان، دولت ایران برای مقابله با پیامدهای بهداشتی و اقتصادی این بحران بی‌سابقه، درخواستی

رسمی برای دریافت یک وام اضطراری به مبلغ پنج میلیارد دلار از محل «بازار تأمین مالی سریع» ارائه کرد. این ابزار دقیقاً برای کمک به کشورها جهت مواجهه با شوک‌های ناگهانی مانند بلایای طبیعی یا همه‌گیری‌ها طراحی شده و شرایط دریافت آن نسبت به وام‌های عادی صندوق، بسیار ساده‌تر است. ده‌ها کشور دیگر در سراسر جهان در همان دوره، مبالغ مشابهی را برای مقابله با کرونا از صندوق دریافت کردند. با این وجود، درخواست ایران با مخالفت صریح و علنی ایالات متحده مواجه شد. مقامات آمریکایی با طرح این ادعا که این منابع ممکن است صرف فعالیت‌های مورد نظر آن‌ها نشود، مانع از پیشرفت این درخواست شدند. با توجه به نفوذ تعیین‌کننده آمریکا در هیئت اجرایی صندوق، این درخواست هرگز به مرحله تصویب نرسید و عملاً بدون پاسخ باقی ماند. (دینانی، ۱۴۰۱: ۷۴)

پیامدهای این عدم دسترسی به منابع صندوق بین‌المللی پول برای اقتصاد ایران دوگانه است. پیامد مستقیم آن، محرومیت از منابع ارزی در یکی از سخت‌ترین شرایط اقتصادی کشور بود. ایران ناچار شد برای تأمین هزینه‌های سنگین مقابله با همه‌گیری، فشار بیشتری بر منابع داخلی خود، از جمله صندوق توسعه ملی و بانک مرکزی وارد کند که این امر به تشدید فشارهای تورمی در سال‌های بعد کمک کرد. اما پیامد غیرمستقیم و شاید مهم‌تر آن، تأثیری است که این رفتار بر اعتبار بین‌المللی اقتصاد ایران می‌گذارد. در نظام مالی جهانی، تأیید صندوق بین‌المللی پول و اعطای وام از سوی آن، به منزله یک «مهر تأیید» بر سیاست‌های اقتصادی یک کشور تلقی می‌شود. این امر به سرمایه‌گذاران خصوصی و بانک‌های بین‌المللی این پیام را می‌دهد که اقتصاد آن کشور در مسیر درستی قرار دارد و ریسک اعتباری آن پایین است. با مسدود شدن دسترسی ایران به منابع صندوق، این پیام منفی به بازارهای مالی جهانی مخابره می‌شود که ایران یک مورد خاص و پرریسک است که حتی در شرایط اضطراری نیز نمی‌تواند از حمایت نهادهای بین‌المللی برخوردار شود. این امر به نوبه خود، جذب هرگونه سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی یا تأمین مالی خصوصی را دشوارتر و پرهزینه‌تر می‌سازد.

در نگاهی کلان‌تر، انقطاع رابطه مؤثر با نهادهای مالی بین‌المللی، ایران را از دسترسی به دانش فنی و تجربیات جهانی در زمینه سیاست‌گذاری اقتصادی نیز محروم کرده است. این نهادها، به واسطه تعامل با صدها کشور، به گنجینه‌ای از تجربیات موفق و ناموفق در زمینه اصلاحات اقتصادی، مدیریت مالیه عمومی، سیاست‌های پولی و اصلاح ساختار یارانه‌ها دسترسی دارند. اگرچه توصیه‌های این نهادها همواره بدون خطا نیست و گاه با شرایط خاص کشورهای در حال توسعه سازگاری کامل ندارد، اما فرآیند گفتگو و مشاوره با کارشناسان آن‌ها می‌تواند به سیاست‌گذاران داخلی در شناسایی چالش‌ها و طراحی راه‌حل‌های بهتر کمک کند. محرومیت از این تعامل فنی، باعث می‌شود که سیاست‌گذاری اقتصادی در ایران در فضایی بسته‌تر صورت گیرد و کشور از درس‌های آموخته‌شده در سطح جهانی بی‌بهره بماند.

در نهایت، می‌توان نتیجه گرفت که ساختار قدرت در نظام بین‌الملل و نفوذ سیاسی ایالات متحده بر صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی، این دو نهاد را از کارکرد فنی و بی‌طرفانه خود در قبال ایران دور کرده است. این امر صرفاً به معنای عدم دریافت چند وام نیست، بلکه به معنای محرومیت از یک اکوسیستم کامل حمایتی است که شامل سرمایه‌ارزان، دانش فنی، اعتبار بین‌المللی و یک لنگر خارجی برای انجام اصلاحات داخلی است. این محرومیت ساختاری، هزینه‌های توسعه را برای ایران به شدت افزایش داده، ناکارآمدی‌های داخلی را تشدید کرده و به عنوان یک عامل بازدارنده مهم، مانع از تحقق ظرفیت‌های بالقوه اقتصاد کشور برای دستیابی به رشد و توسعه پایدار شده است. این وضعیت، نمونه‌ای بارز از چگونگی تأثیرگذاری مستقیم مناسبات ژئوپلیتیکی بر مسیر توسعه اقتصادی یک ملت است.

۷- تأثیرپذیری از بحران‌های اقتصادی جهانی

تأثیرپذیری از بحران‌های اقتصادی جهانی، یکی از کانال‌های بنیادین انتقال بی‌ثباتی از ساختار نظام بین‌الملل به اقتصاد داخلی ایران و به تبع آن، یکی از موانع جدی بر سر راه توسعه پایدار کشور است. در یک اقتصاد جهانی‌شده، هیچ کشوری نمی‌تواند خود را به طور کامل از امواج ناشی از رکودها و بحران‌های مالی بین‌المللی مصون بدارد. با این حال، ماهیت و شدت این تأثیرپذیری برای کشورهای مختلف، یکسان نیست و به طور مستقیم به ساختار اقتصادی آن‌ها و نحوه ادغامشان در نظام جهانی بستگی دارد. برای ایران، این تأثیرپذیری به دلیل ترکیبی منحصر به فرد از وابستگی ساختاری به درآمد نفت و انزوای نسبی از نهادهای مالی جهانی، شکلی نامتقارن و تشدیدشونده به خود گرفته است. در حالی که انزوای مالی، کشور را از برخی جنبه‌های سرایت

مستقیم بحران‌های مالی مصون داشته، وابستگی به بازار پرنوسان انرژی، آن را در برابر رکودهای جهانی به شدت آسیب‌پذیر کرده و این آسیب‌پذیری به واسطه محدودیت‌های ناشی از تحریم‌ها، دوچندان شده است.

اصلی‌ترین و مستقیم‌ترین مجرای انتقال بحران‌های اقتصادی جهانی به اقتصاد ایران، بازار جهانی نفت است. ساختار اقتصاد ایران به گونه‌ای است که بخش قابل توجهی از درآمدهای دولت و منابع ارزی کشور از محل صادرات نفت خام و میعانات گازی تأمین می‌شود. قیمت نفت در بازارهای جهانی، تابعی مستقیم از میزان تقاضای کل در اقتصاد جهانی است. هنگامی که جهان، به ویژه اقتصادهای بزرگ صنعتی مانند چین، اروپا و آمریکای شمالی، وارد دوره رکود می‌شود، فعالیت‌های صنعتی و حمل‌ونقل کاهش یافته و به دنبال آن، تقاضا برای انرژی و در نتیجه قیمت نفت به شدت سقوط می‌کند. این پدیده، اقتصاد ایران را با یک شوک درآمدی منفی و عظیم مواجه می‌سازد. یک مصداق تاریخی و بسیار گویا از این فرآیند، بحران مالی جهانی سال ۲۰۰۸-۲۰۰۹ است. این بحران که از نظام مالی ایالات متحده آغاز شد، به سرعت به یک رکود عمیق در سرتاسر جهان توسعه‌یافته تبدیل گردید. در نتیجه، قیمت نفت که در تابستان سال ۲۰۰۸ به اوج تاریخی خود، یعنی حدود ۱۴۷ دلار برای هر بشکه رسیده بود، در عرض چند ماه با سقوطی بی‌سابقه به حدود ۳۵ دلار در اوایل سال ۲۰۰۹ رسید. (احمدپور، ۱۳۹۹: ۵۷)

این سقوط ناگهانی قیمت، تأثیرات ویرانگری بر اقتصاد ایران داشت. بودجه دولت که بر اساس پیش‌بینی درآمدهای نفتی بالا تنظیم شده بود، با کسری عظیم مواجه شد. دولت برای جبران این کسری، به راهکارهای نامطلوبی مانند استقراض از بانک مرکزی و برداشت بی‌رویه از حساب ذخیره ارزی (که بعداً به صندوق توسعه ملی تبدیل شد) روی آورد. استقراض از بانک مرکزی به معنای چاپ پول بدون پشتوانه و افزایش پایه پولی بود که نتیجه مستقیم آن، جهش نرخ تورم در سال‌های بعد بود. برداشت از حساب ذخیره ارزی نیز به این معنا بود که منابعی که قرار بود برای سرمایه‌گذاری‌های زیربنایی و مقابله با نوسانات آینده ذخیره شوند، صرف هزینه‌های جاری دولت شدند. علاوه بر این، با کاهش درآمدهای ارزی، توانایی بانک مرکزی برای مدیریت بازار ارز و ثابت نگه داشتن نرخ آن کاهش یافت که این امر به افزایش نرخ ارز در بازار آزاد و تضعیف ارزش پول ملی منجر شد. پروژه‌های عمرانی و توسعه‌ای کشور نیز به دلیل کمبود منابع مالی، یا متوقف شدند یا روند اجرای آن‌ها به شدت کند شد که این خود به کاهش رشد اقتصادی و افزایش بیکاری دامن زد. بنابراین، بحرانی که در بازارهای مالی نیویورک و لندن آغاز شده بود، از طریق کانال قیمت نفت، مستقیماً به توقف پروژه‌های عمرانی در یک شهر دورافتاده در ایران و کاهش قدرت خرید یک کارگر ایرانی منجر شد.

دومین کانال انتقال بحران، هرچند با شدتی کمتر، از طریق تجارت غیرنفتی صورت می‌گیرد. در سال‌های اخیر، ایران تلاش کرده است تا با توسعه صادرات غیرنفتی، از وابستگی خود به نفت بکاهد. با این حال، شرکای اصلی تجاری ایران در این حوزه، کشورهایی مانند چین، عراق، ترکیه و امارات متحده عربی هستند. اقتصاد این کشورها نیز به نوبه خود به اقتصاد جهانی متصل است. در زمان رکود جهانی، قدرت خرید و تقاضا در این کشورها نیز کاهش می‌یابد و این امر مستقیماً بر میزان تقاضا برای کالاهای صادراتی ایران، از جمله محصولات پتروشیمی، مواد معدنی و محصولات کشاورزی، تأثیر منفی می‌گذارد. بنابراین، حتی تلاش برای تنوع‌بخشی به صادرات نیز نمی‌تواند اقتصاد ایران را به طور کامل از پیامدهای یک رکود جهانی مصون بدارد، زیرا مقاصد صادراتی ایران خود بخشی از زنجیره اقتصاد جهانی هستند و از این بحران‌ها متأثر می‌شوند.

در این میان، یک جنبه پارادوکسیکال در رابطه اقتصاد ایران با بحران‌های جهانی وجود دارد و آن، موضوع انزوای مالی است. به دلیل تحریم‌ها و عدم اتصال نظام بانکی ایران به شبکه‌های مالی بین‌المللی، اقتصاد ایران از سرایت مستقیم بحران‌های مالی، مانند آنچه در سال ۲۰۰۸ رخ داد، تا حد زیادی در امان است. بانک‌های ایرانی درگیر خرید اوراق بهادار پیچیده و سمی که عامل اصلی بحران بودند، نبودند و بنابراین، نظام بانکی کشور دچار ورشکستگی‌های زنجیره‌ای نشد. در نگاه اول، این انزوا ممکن است یک مزیت به نظر برسد. اما این مصونیت، تنها در لایه اول بحران، یعنی بحران مالی، صدق می‌کند. اقتصاد ایران از پیامدهای لایه دوم بحران، یعنی رکود اقتصادی ناشی از آن، نه تنها مصون نیست، بلکه به دلیل همان ساختار وابسته به نفت، به شدت از آن آسیب می‌بیند. در واقع، می‌توان گفت که ایران از جنبه مثبت ادغام مالی (جذب سرمایه، تأمین مالی ارزان) محروم است، اما از جنبه منفی آن (انتقال رکود از طریق کانال‌های تجاری) به طور کامل متأثر می‌شود.

نکته کلیدی که تأثیر بحران‌های جهانی بر ایران را از سایر کشورها متمایز می‌کند، نقش تشدیدکننده تحریم‌هاست. در شرایط عادی، یک کشور در مواجهه با یک شوک منفی خارجی مانند سقوط قیمت کالای صادراتی اصلی خود، مجموعه‌ای از ابزارهای سیاستی را در اختیار دارد. این کشور می‌تواند با استقراض از نهادهای مالی بین‌المللی مانند صندوق بین‌المللی پول یا بانک جهانی، کسری بودجه خود را تأمین کند. می‌تواند با جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی، کاهش سرمایه‌گذاری داخلی را جبران نماید. می‌تواند با انعقاد قراردادهای تجاری جدید، بازارهای صادراتی خود را متنوع سازد. برای ایران، به دلیل ساختار نظام بین‌الملل و تحریم‌های ناشی از آن، تقریباً تمام این ابزارهای تعدیل‌کننده مسدود هستند. ایران نه تنها نمی‌تواند از منابع مالی بین‌المللی برای عبور از بحران استفاده کند، بلکه تحریم‌ها خود به عنوان یک شوک منفی مضاعف عمل می‌کنند.

نمونه بارز این وضعیت، بحران ناشی از همه‌گیری کرونا در سال ۱۳۹۹ بود. این بحران، یک شوک دوگانه عرضه و تقاضا در سطح جهانی ایجاد کرد که منجر به سقوط مجدد قیمت نفت شد. این بار، اقتصاد ایران همزمان با سه شوک منفی روبرو بود: شوک ناشی از کاهش شدید قیمت نفت، شوک ناشی از تعطیلی فعالیت‌های اقتصادی داخلی برای مقابله با بیماری، و شوک ناشی از تحریم‌های حداکثری که هرگونه تعامل اقتصادی با جهان خارج را دشوار می‌ساخت. در این شرایط، ایران حتی برای تأمین نیازهای اولیه بهداشتی و واردات دارو نیز با موانع جدی روبرو بود و درخواست وام اضطراری آن از صندوق بین‌المللی پول نیز به دلیل مخالفت سیاسی آمریکا بی‌پاسخ ماند. این وضعیت به خوبی نشان می‌دهد که چگونه قرار گرفتن در موقعیت تعارض‌آمیز در ساختار نظام بین‌الملل، می‌تواند آسیب‌پذیری یک اقتصاد را در برابر بحران‌های جهانی به مراتب افزایش دهد. بحران جهانی، اقتصاد را تضعیف می‌کند و تحریم‌ها، مانع از بهبود و ترمیم آن می‌شوند و این دو در یک چرخه معیوب، یکدیگر را تقویت می‌کنند.

در جمع‌بندی، تأثیرپذیری اقتصاد ایران از بحران‌های جهانی، پدیده‌ای ساختاری و عمیق است که ریشه در نحوه ادغام ناقص و نامتقارن آن در اقتصاد جهانی دارد. این ادغام از یک سو از طریق وابستگی شدید به درآمدهای نفتی، اقتصاد را در برابر نوسانات تقاضای جهانی به شدت شکننده می‌سازد و از سوی دیگر، به دلیل انزوای سیاسی و مالی، کشور را از دسترسی به ابزارهای متعارف مدیریت بحران و مکانیسم‌های حمایتی بین‌المللی محروم می‌کند. این ترکیب منحصربه‌فرد باعث می‌شود که هر رکود جهانی، در ایران با شدتی مضاعف احساس شود و پیامدهای آن به شکل کسری بودجه، تورم بالا، کاهش سرمایه‌گذاری و کند شدن روند توسعه، برای مدتی طولانی در اقتصاد کشور باقی بماند. بنابراین، آسیب‌پذیری در برابر بحران‌های جهانی، نه یک پدیده اتفاقی، بلکه یکی از نتایج مستقیم جایگاه ایران در ساختار نظام بین‌الملل و مانعی پایدار بر سر راه دستیابی به ثبات و توسعه اقتصادی است.

نتیجه‌گیری

تحلیل جامع رابطه میان رویکردهای جمهوری اسلامی ایران به نظام بین‌الملل و برنامه‌های توسعه اقتصادی، یافته‌های کلیدی این پژوهش را تأیید می‌کند و نشانگر وجود یک شکاف ساختاری و پایدار میان الزامات دو حوزه سیاست خارجی و توسعه اقتصادی است. این پژوهش به این نتیجه‌ی بنیادین دست یافت که فرضیه محوری تحقیق، مبنی بر اینکه رویکرد عمدتاً آرمان‌گرایانه و تقابل‌محور سیاست خارجی به یک محدودیت اساسی برای تحقق اهداف برنامه‌های توسعه اقتصادی بدل شده، از قوت تحلیلی بالایی برخوردار است. این تأثیرگذاری منفی از طریق سازوکارهای مشخصی عمل کرده و پیامدهای ملموسی را بر اقتصاد کلان کشور تحمیل نموده است.

مهم‌ترین سازوکار انتقال این تأثیر، پدیده «تحریم‌های بین‌المللی» بوده است. رویکرد چالش‌گرایانه ایران در قبال ساختارهای قدرت جهانی، به ویژه در پرونده هسته‌ای و سیاست‌های منطقه‌ای، منجر به اجماعی بین‌المللی علیه ایران و وضع مجموعه‌ای از تحریم‌های چندلایه و پیچیده شد که جریان‌های حیاتی اقتصاد کشور را هدف قرار داد. برنامه‌های توسعه اقتصادی، به ویژه از برنامه سوم به بعد، با خوش‌بینی بر مبنای مفروضاتی چون دسترسی پایدار به درآمدهای نفتی، امکان جذب سالانه میلیارد دلار سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی، انتقال فناوری و برقراری روابط بانکی و تجاری عادی با جهان تدوین شده بودند. تحریم‌ها به طور سیستماتیک تمامی این مفروضات را بی‌اعتبار ساختند. محدودیت در صادرات نفت، مسدود شدن دارایی‌های ارزی، قطع

ارتباط با نظام بانکی جهانی (سوئیت) و امتناع شرکت‌های بزرگ بین‌المللی از سرمایه‌گذاری در ایران، عملاً ستون‌های اصلی برنامه‌های توسعه را فرو ریخت و دولت‌ها را در تحقق اهداف کمی تعیین‌شده، مانند نرخ رشد اقتصادی هشت درصدی، کنترل تورم و ایجاد اشتغال، با ناکامی مواجه کرد.

در واکنش به این فشار خارجی، نظام سیاسی ایران راهبرد «اقتصاد مقاومتی» را به عنوان یک الگوی بومی برای مقابله با این محدودیت‌ها معرفی کرد. این راهبرد که بر مؤلفه‌هایی چون درون‌زایی، برون‌گرایی، دانش‌بنیانی و عدالت‌محوری استوار است، در حقیقت پاسخی به پیامدهای اقتصادی ناشی از رویکردهای سیاست خارجی بود. با این حال، تحلیل عملکرد این الگو نیز نشان می‌دهد که اقتصاد مقاومتی خود در یک پارادوکس گرفتار است. از یک سو، هدف آن کاهش آسیب‌پذیری اقتصاد از تکانه‌های خارجی است، اما از سوی دیگر، تحقق کامل اهداف آن، به ویژه در بعد «برون‌گرایی» و تبدیل شدن به یک اقتصاد دانش‌بنیان، نیازمند سطحی از تعامل هوشمندانه و سازنده با جهان برای دسترسی به بازارها و فناوری‌های نوین است؛ همان تعاملی که در سایه سیاست خارجی تنش‌آلود، به حداقل رسیده است. بنابراین، اقتصاد مقاومتی بیش از آنکه یک راهکار پیشینی برای توسعه باشد، به یک استراتژی مدیریتی برای بقا و اداره کشور در شرایط بحرانی تحمیل‌شده از خارج تبدیل شده است.

پیامد عمیق‌تر این ناهمسویی، تحمیل «هزینه فرصت» هنگفت بر اقتصاد ایران بوده است. فراتر از زیان‌های مستقیم ناشی از تحریم، ایران فرصت‌های بی‌شماری را برای ادغام در زنجیره‌های ارزش جهانی، بهره‌برداری از موقعیت استثنایی ژئواکونومیک خود به عنوان یک هاب ترانزیتی و انرژی، و جذب سرمایه‌های سرگردان بین‌المللی در دوران رونق اقتصاد جهانی از دست داده است. این هزینه فرصت، در قالب‌هایی چون فرار مغزها، عقب‌ماندگی تکنولوژیک در برخی صنایع کلیدی و کاهش قدرت رقابت‌پذیری کالاهای ایرانی در بازارهای جهانی خود را نمایان ساخته و شکاف میان ظرفیت‌های بالقوه و عملکرد بالفعل اقتصاد ایران را عمیق‌تر کرده است.

البته باید اذعان داشت که تمام ناکامی‌های برنامه‌های توسعه را نمی‌توان منحصرأ به عامل سیاست خارجی نسبت داد. چالش‌های ساختاری درونی اقتصاد ایران، از جمله دیوان‌سالاری ناکارآمد، فساد، وابستگی به درآمدهای نفتی و ضعف در مدیریت منابع، همواره به عنوان موانع جدی بر سر راه توسعه عمل کرده‌اند. با این حال، یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که متغیر سیاست خارجی و فشارهای بین‌المللی ناشی از آن، به مثابه یک «عامل تشدیدکننده» و یک «محدودیت بیرونی فراگیر» عمل کرده است که نه تنها مشکلات داخلی را وخیم‌تر نموده، بلکه بسیاری از راه‌حل‌های بالقوه برای رفع این مشکلات را نیز مسدود کرده است.

در نهایت، می‌توان نتیجه گرفت که جمهوری اسلامی ایران در چهار دهه گذشته، در یک موازنه دشوار میان «امنیت و هویت» از یک سو و «توسعه و رفاه» از سوی دیگر قرار داشته است. اولویت‌بخشی به استقلال سیاسی، افزایش عمق استراتژیک منطقه‌ای و حفظ اصول انقلابی، یک انتخاب راهبردی بوده که پیامدهای اقتصادی آن نیز پذیرفته شده است. برنامه‌های توسعه اقتصادی در این چارچوب، همواره تابعی از متغیر اصلی، یعنی نحوه تعامل نظام با محیط بین‌المللی، بوده‌اند. تا زمانی که این تعارض ساختاری میان اهداف سیاست خارجی و پیش‌نیازهای توسعه اقتصادی حل‌وفصل نشود و یک توازن پایدار و هوشمندانه میان این دو حوزه برقرار نگردد، برنامه‌ریزی برای توسعه در ایران همچنان با چالش عدم قطعیت شدید و گسست میان اهداف آرمانی و واقعیت‌های اجرایی روبرو خواهد بود. آینده مسیر توسعه در ایران، بیش از هر چیز، در گرو توانایی نظام سیاسی برای ایجاد یک هم‌افزایی استراتژیک میان دیپلماسی و اقتصاد خواهد بود؛ هم‌افزایی که بتواند ضمن حفظ منافع ملی و اصول اساسی، هزینه‌های تعامل با جهان را کاهش داده و فرصت‌های آن را برای نیل به یک اقتصاد پویا و پایدار به حداکثر برساند.

منابع

احتشامی، انوشیروان (۱۳۷۸) سیاست خارجی ایران در دوران سازندگی، اقتصاد، دفاع، امنیت. ترجمه ابراهیم متقی، زهره پوستین چی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

ازغندی، علیرضا (۱۳۸۹) چارچوب‌ها و جهت‌گیری‌های سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. تهران: قومس.

اسپوزیتو، جان. ال. (۱۳۸۲) انقلاب ایران و بازتاب جهانی آن. ترجمه محسن مدیر شانه‌چی، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.

پورسعید، فرزاد (۱۳۸۷). انقلاب رنگی و جمهوری اسلامی ایران. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
جرجیس، فواز (۱۳۸۲) آمریکا و اسلام سیاسی. ترجمه سید محمدکمال سروریان، تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.
جعفری ولدانی، اصغر. (۱۳۸۸). چالش‌ها و منازعات در خاورمیانه. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
حاجی‌یوسفی، امیرمحمد (۱۳۸۴) سیاست خارجی جمهوری اسلامی در پرتو تحولات منطقه‌ای. تهران: دفتر مطالعات سیاسی بین‌المللی.

حاجی‌یوسفی، امیرمحمد (۱۳۸۷) انقلاب اسلامی و تغییر و تداوم در سیاست خارجی ایران. در کتاب: گفتارهایی درباره انقلاب اسلامی ایران، به کوشش جلال درخشه، تهران: دانشگاه امام صادق.
خداکرمی، سارا. (۱۳۸۹) مدیریت نظم منطقه‌ای خلیج فارس پس از یازده سپتامبر و تأثیر آن بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران. امام جمعه زاده، جواد. دانشگاه اصفهان، گروه علوم اداری و اقتصاد
خرمشاد، محمدباقر (۱۳۹۴). «انقلاب اسلامی ایران و اسلام سیاسی». «بازتاب‌های انقلاب اسلامی ایران، چاپ چهارم، تهران: سمت.

خسروی، علی‌رضا و اسدی، علی‌اکبر (۱۴۰۲) نظم بین‌المللی و سناریوهای آینده، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
دهشیری، محمدرضا (۱۳۹۷)، نظریه انقلاب اسلامی از دیدگاه امام خمینی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
دهقانی فیروزآبادی، سید جلال (۱۳۹۶). سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. چاپ هشتم. تهران: سمت.
ستوده آرانی، محمد. ۱۳۸۶. تحولات نظام بین‌الملل و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. قم: بوستان کتاب.
سجادپور، سید محمدکاظم (۱۳۸۱) سیاست خارجی ایران، چند گفتار در عرصه‌های نظری و عملی. تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.

سریع القلم، محمود. ۱۳۸۴. سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران؛ بازبینی نظری و پارادایم ائتلاف. تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک.

ظریف، محمدجواد؛ سجادپور، سید محمدکاظم (۱۳۹۳)، دیپلماسی چندجانبه: پویایی مفهومی و کارکردی سازمان‌های منطقه‌ای و بین‌المللی، نشر وزارت امور خارجه

قهرمان پور، رحمان. ۱۳۸۷. رویکرد آمریکا به موضوع برنامه هسته‌ای جمهوری اسلامی ایران. تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک.

گلشن پژوه، محمدرضا (۱۳۸۴) پرونده هسته‌ای ایران روندها و نظرها. تهران: مؤسسه ابرار معاصر تهران.
مجرد محسن (۱۳۸۶). تأثیر انقلاب اسلامی بر سیاست بین‌الملل. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
محمدی، منوچهر (۱۳۹۲) دستاوردهای کلان انقلاب اسلامی در سطوح ملی، منطقه‌ای، جهانی و تاریخی. قم: دفتر نشر معارف.
محمدی، منوچهر. ۱۳۸۴. سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران و آینده نظام بین‌الملل. تهران: دانشکده روابط بین‌الملل.
معبادی، حمید (۱۳۸۱) چالش‌های ایران و آمریکا بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
منصوری، جواد (۱۳۶۵) نظری به سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. صفحه، تهران: انتشارات امیرکبیر.
مولانا، حمید و محمدی، منوچهر (۱۳۸۸) سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در دولت احمدی‌نژاد. تهران: دادگستر.